

Osvrti, prikazi, recenzije

OSVRT

UDK 327.36 (4) + 327.4 + 327.37

Rezultati madridskog sastanka KESS-a

Sastanak Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, održan u Madridu u vremenu od studenog 1980. do rujna 1983. godine, najosebujniji je sastanak ove vrste u dosadašnjem procesu KESS-a. Nakon sveprisutnog duha suradnje u Helsinkiju, porasta razmimoilaženja i oštrih diskusija u Beogradu, Madrid je pokazao svu širinu utjecaja koji zbivanja u globalnim međunarodnim političkim, ekonomskim i vojnim odnosima vrše na Konferenciju o evropskoj sigurnosti i suradnji.

Poremećeni međunarodni odnosi iz druge polovice sedamdesetih godina, doživjeli su svoju kulminaciju upravo u vremenu održavanja Madridskog sastanka. Ulazak sovjetskih vojnika u Afganistan, izbor novog američkog predsjednika Ronalda Reagana i oštar kurs njegove administracije, veća upotreba propagandno-ideoloških sredstava borbe, otvaranje novih kriznih žarišta u svijetu, neefikasnost razgovora o kontroli naoružanja, intenziviranje ekonomskih suprotnosti poljuljali su osnovne postavke detanta, a time i Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji kao njegova najvrednijeg ostvarenja.

Iako je započeo sa velikim nadama i željama država sudionica da nadoknade sve ono što nije učinjeno u Beogradu, do svojih konačnih rezultata, Madridski je sastanak morao prijeći dug, mukotran i neizvjestan put. U svjetlu takvog razvoja događaja treba promatrati i njegova dostignuća, koja time dobivaju na svojoj težini i vrijednosti.

Premda su već od kraja 1981. godine prevladavale negativne prognoze o uspješnom završetku Madridskog sastanka, države sudionice su, zahvaljujući prvenstveno uložnim naporima grupe ne-

utralnih država, privede sastanak kraju. U sumiranju rezultata Madridskog sastanka KESS-a, često se kao početni rezultat, navodi činjenica da je on usprkos otežanih uvjeta kojima je bio izložen uspio završiti svoj rad. Međutim, prava vrijednost Madridskog sastanka se odražava u njegovom Zaključnom dokumentu, koji prema mišljenjima mnogih teoretičara i praktičara međunarodnih odnosa predstavlja vrlo uravnotežen i sadržajan dokument, jer ne samo da je obradio sva pitanja i probleme postavljene još 1974. godine u Helsinkiju, već je neke od njih i proširio.

Madridski Zaključni dokument predvidio je vrlo bogat sklop sastanaka država sudionica KESS-a, koji se trebaju održati u vremenu od narednog glavnog sastanka. Ovi susreti evropskih država, SAD i Kanade, koji se u pravilu održavaju bilo na nivou stručnjaka, bilo predstavnika država sudionica, predstavljaju dopunu kontinuiteta procesa KESS-a, a njihova osnovna vrijednost sadržana je u tome što pružaju mogućnost za utvrđivanje i raspravljanje problema i unapređenja suradnje u onim oblastima za koje su države sudionice posebno zainteresirane. Tako je u toku rasprava vođenih u Izložbeno-kongresnoj palači u Madridu dogovoreno da se održi slijedeće: Konferencija o mjerama za jačanje povjerenja i sigurnosti i o razoružanju (Stockholm), sastanak eksperata o mirnom rješavanju sporova (Atena), seminar o suradnji na području Sredozemlja (Venecija), sastanak eksperata posvećen ljudskim pravima i osnovnim slobodama (Ottawa), tzv. Kulturni forum (Budimpešta) i sastanak eksperata o ljudskim kontaktima (Bern). Kako su svi, osim posljednjeg koji će se održati sredinom travnja 1986. godine, završeni ili su još uvijek u toku (Stockholm), osvrnuti ćemo se na rezultate nekih od ovih sastanaka, premda će konačni sud o njihovom održavanju i rezultatima biti donešen u Beču, gradu održavanja slijedećeg sastanka KESS-a.

Konferencija o mjerama za jačanje povjerenja i sigurnosti i o razoružanju u Evropi predstavlja bitni i integralni dio procesa KESS-a, te se ne može promatrati samostalno, već jedino kao njezova nadopuna. Konferencija o razoružanju u Evropi (KRE), kako glasi njezin kraći i češće upotrebljavani naziv, upotpunjenje je evropske sigurnosti vojnim aspektima, koja pored razrađenih ekonomskih i političkih aspekata, time postaje koherentna i potpuna cjelina. S druge strane, po prvi puta se problemi razoružanja, koji su do sada bili isključiva domena pregovora dvaju vojno-političkih saveza i njihovih lidera, postavljaju na široj evropskoj osnovi, čime se pružila mogućnost svim državama starog kontinenta (osim Albanije koja ne učestvuju u sveevropskim razgovorima), da ravnopravno sudjeluju u odlučivanju o svim za sigurnost Evrope veoma značajnim pitanjima.

Glavni cilj Stokholmske konferencije je da »... po etapama poduzme nove, efikasne i konkretne akcije radi postizanja napretka u jačanju povjerenja i sigurnosti, kao i u ostvarivanju razoružanja, kako bi se priminjena i došla do izražaja obaveza država da se uzdržavaju od prijetnje silom ili upotrebe sile u međunarodnim odnosima.«¹ Upravo u tom obilježju postepenosti ili »etapnom« karakteru Konferencije o razoružanju u Evropi sadržane su i realne osnove za njezin uspjeh. Kao što naoružanje predstavlja kumulativan proces, koji se u međunarodnoj zajednici odvija već više od četiri desetljeća, tako i razoružanje treba shvatiti kao proces, koji će putem ostvarivanja postepenih rezultata osloboditi svijet, a u ovom slučaju i Evropu opasnog tereta.

U skladu s tim, prva faza Stokholmske konferencije je posvećena mjerama za jačanje povjerenje (CBM) i sigurnosti u Evropi. Dogovor o usvajanju niza vojno značajnih, politički obaveznih i na odgovarajući način verificiranih mjera, zadatak je koji sudionici ove Konferencije trebaju ostvariti do 19. rujna 1986. godine, odnosno nekoliko dana prije početka pripremnog sastanka KESS-a u Beču, na kojem će se na temelju podnesenog izvještaja odlučiti o

daljnjem njezinom nastavku i eventualnom prelasku u višu fazu, odnosno pregovore o razoružanju u Evropi.

Iako Konferencija još uvijek traje, te je zbog toga teško sa sigurnošću govoriti o njezinom ishodu, postoji nekoliko znakova na temelju kojih možemo biti optimisti. Prvo, to je utjecaj poboljšanja odnosa između Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza, nakon zvaničnog susreta Ronalda Reagana i Mihaila Gorbačova u Ženevi prošle godine. Za razliku od početka 1984. godine, kada je KRE započela svoj rad kao jedini kanal komuniciranja između dviju država, jer su ostala tri (pregovori u Ženevi o evroraketama i oni o strateškom naoružanju, te Bečki pregovori o smanjivanju konvencionalnog naoružanja i trupa u Srednjoj Evropi) bili prekinuti, danas se ona odvija »u atmosferi, koja ne samo obećava, nego i omogućava suštinske pregovore i ubrzano kretanje ka sporazumu.«² Drugo, u dosadašnjem radu KRE postignuto je nekoliko preliminarnih dogovora, na temelju kojih se lakše može doći do konačnog konsenzusa, jer dosadašnji rezultati predstavljaju »infrastrukturu za uspješne pregovore.«³ Treće, postoji izrazita politička spremnost država sudionica da se dođe do konkretnih, pozitivnih rezultata, što se može ilustrirati podatkom da su sve strane podnijele svoje prijedloge,⁴ koji pored ostalog,

1 Usp. »From Helsinki to Madrid, CSCE Documents«, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 1983, str. 284.

2 Usp. Aleksandar Božović, »Sporazum na dohvrat ruke«, Međunarodna politika br. 860, 1. 2. 1986., str. 7.

3 Isto, str. 8.

4 Prijedlozi su podnošeni slijedećim redom:

— 24. siječnja 1984. zajednički prijedlog 16 država članica NATO-a.

— 25. siječnja 1984. Rumunjska podnosi svoj samostalan prijedlog

— 9. ožujka 1984. zajednički prijedlog podnose grupa N-N država (Austrija, Cipar, Finska, Malta, San Marino, Švedska, Švicarska i Jugoslavija)

— 8. svibnja 1984. Sovjetski Savez i

— 8. studenog 1984. Malta podnosi svoj samostalan prijedlog.

sadrže tri glavna aspekta stvaranja povjerenja i jačanja sigurnosti u odnosima država sudionica, a to su: međusobno obavještanje o vojnim aktivnostima, ograničavanje vojnih aspekata i mjera za jačanje povjerenja u oblasti političkih odnosa.

Uspješan završetak prve faze Konferencije o mjerama za jačanje povjerenja i sigurnosti i o razoružanju u Evropi, kao svakako najbitnijeg dogovora postignutog u Madridu, bio bi nov impuls usavršavanju, kako evropskih odnosa, tako i šire, podsticaj u traženju rješenja za zaustavljanje trke u naoružanju u cijelome svijetu.

Završni akt iz Helsinkija je u Principu V Deklaracije o načelima usvojio mirno rješavanje sporova između država sudionica KESS-a, što se temelji na odredbama Povelje UN. U želji da se usavrši primjena principa mirnog rješavanja sporova, još na Beogradskom sastanku KESS-a je postignut dogovor da se održi sastanak eksperata država sudionica posvećen tom problemu. S obzirom da je princip mirnog rješavanja sporova jedan od temeljnih principa na kojima bi se trebali izgraditi trajniji, stabilniji i kvalitetniji evropski odnosi, ne treba čuditi da je prvi sastanak eksperata u kontinuitetu KESS-a, bio posvećen upravo mirnom rješavanju sporova. U tom svjetlu treba promatrati i rezultate sastanka u Montreuxu (31. 11. — 11. 12. 1978.), koji je završio usvajanjem tzv. Izvještaja vladama, a na kojem države sudionice nisu uspjele postići dogovor o stvaranju regionalnog, u ovom slučaju evropskog sistema mirnog rješavanja sporova, ali su se suglasile da nastave napore u tom pravcu. Tako je u skladu sa odlukama Madridskog sastanka, u Ateni od 21. ožujka do 30. travnja 1984. godine održan nov sastanak eksperata, sa zadatkom da nastavi rad na traženju općeprihvatljivog sistema mirnog rješavanja sporova.

Iako je u toku ovog sastanka postignut izvjestan napredak na pronalaženju jednog takvog općeprihvatljivog sistema mirnog rješavanja sporova, do njegova konačnog usvajanja nije došlo zbog različitosti pristupa i nemogućnosti konsenzusa. Dio teoretičara smatra da bi

se do rješenja na ovom području moglo doći putem usavršavanja ostalih međunarodnih akata koji sadrže odredbe o mirnom rješavanju sporova.⁵

Ljudska prava i osnovne slobode razmatrani na sastanku u Ottavi od 7. 5. do 17. 6. 1985. najkontroverzniji su u lepezi problema i pitanja KESS-a. Kršenje ljudskih prava i osnovnih sloboda bili su glavni kamen razdora kako na Beogradskom, tako i, u nešto slabijem obliku, u toku Madridskog sastanka KESS-a. Različito tumačenje ljudskih prava i njihovo kršenje, kao sredstva u ideološkoj borbi protiv druge strane, rezultiralo je time da se kompleks ljudskih prava, umjesto da postane spona za razvijanje evropskih odnosa, pretvorio u njihovu prepreku. Promatranje i određivanje rezultata KESS-a kroz prizmu ljudskih prava, često puta je otežavalo njen rad i šteti njezinom ugledu. Tome su najviše pridonijele Sjedinjene Američke Države, kao glavni zagovornik poštivanja ljudskih prava, i Sovjetski Savez, koji je u ulozi »napadnutog« neprestano bio prisiljen da se brani, a branio se istim sredstvima. Dok sa Zapada dolaze prigovori o nepoštivanju individualnih političkih i građanskih prava (primjer Saharova, ili do nedavno Šaranskog), Istok odgovara primjerima kršenja kolektivnih socijalnih i ekonomskih prava, čime se krug blokovskog nadmetanja neprestano zatvara.

Inzistiranje na poštivanju ljudskih prava i temeljnih sloboda, ne bi bilo sporno u mjeri u kojoj jest, kada se njima ne bi »pokrivale« namjere o mijenjanju sistema vrijednosti druge strane. Svaka država u skladu sa svojim društveno-političkim i ekonomskim uređenjem, i sistemima vrijednosti koji u njima vladaju, ima pravo stvaranja vlastitog koncepta ljudskih prava, te svaki pokušaj interveniranja izvana u toj oblasti, znači zapravo kršenje suverenih prava svake države. Međunarodnopravni aspekt ljudskih prava ogleda se u poštivanju prava naroda na samoopredje-

5 Vidi: dr. Obrad Račić, »Sastanak eksperata KEBS o mirnom rješavanju sporova«, Međunarodna politika 828, 1. 10. 1984, str. 13—15

ljenje, kao i u pravima nacionalnih manjina, a na ovom posljednjem problemu, kao što je to pokazao sastanak u Ottawi na primjeru tursko-bugarskog spora,⁶ trebao bi biti fokus interesa evropskih država sudionica KESS-a.

Sastanak eksperata o ljudskim pravima i temeljnim slobodama, održan u Ottawi, završio »je bez ikakvog rezultata, čak i bez preporuke vladama da predstojeći sastanak KESS-a u Beču 1986. odluči o nastavljanju rada eksperata za ljudska prava u razvoju procesa evropske suradnje i sigurnosti.«⁷ Time se zapravo pokazuje da ova vrlo »osjetljiva« problematika zahtijeva viši stupanj evropskih odnosa od postojećeg, i da će do njezina rješavanja morati proći još izvjesno vrijeme.

Kulturni forum koji je nakon gotovo jednogodišnjih priprema, započeo svoj rad 15. listopada prošle godine predstavlja u odnosu na ostale sastanke KESS-a specifičan skup. Prvo, Kulturni forum je održan u Budimpešti, čime je po prvi puta u povijesti KESS-a održan sastanak svih država sudionica evropskih razgovora u glavnom gradu jedne socijalističke države članice Varšavskog ugovora. Drugo, njime je proširen spektar evropske suradnje, na još jedno njezino vrlo bitno područje, i treće, njegovim je održavanjem pružena prilika i mogućnost najzaslužnijim pojedincima iz sfere kulture država sudionica, da stupe na evropsku govornicu i da se time uključe u suvremena evropska, ne samo kulturna već i politička kretanja.⁸

U toku šestotjednog rada Kulturnog foruma podneseno je oko 250 što službenih, što neslužbenih prijedloga, sa područja umjetničkog stvaralaštva, širenja kulturnih ostvarenja evropskih naroda i suradnje kulturnih institucija svih država sudionica. Međutim, kao što je to izjavio Kole Čašule, šef jugoslaven-ske delegacije na Kulturnom forumu »... proceduralna strogost ograničavala je dijalog i razgovore u okvirima budimpeštanskog Kulturnog foruma, što je sa svoje strane utjecalo da se ne usvoji i završni dokument.«⁹ Proceduralna strogost utjecala je na izostanak završnog dokumenta utoliko što donošenje odluka, u smislu preporuka i zaključaka,

u okvirima KESS-a zahtijeva konsensus, a on se kao i često puta ranije uslijed miješanja pojmova »ljudskih prava« i »kulturne suradnje« od strane pojedinih država sudionica, nije uspio postići.

Na kraju ovog kratkog prikaza dijela aktivnosti država sudionica KESS-a, u razdoblju nakon održavanja Madridskog sastanka, moguće je izvući nekoliko zaključaka.

Prvo, vrlo velik broj dogovorenih i održanih sastanaka država sudionica pokazuje se da je Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji u stalnom porastu.

Drugo, širenje razgovora na vojne aspekte sigurnosti ili probleme kulturnog stvaralaštva i ljudskih prava, pokazuje da je Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji proces sui generis ne samo po broju učesnika, već i po broju postavljenih problema.

Treće, što se nameće kao najbitniji zaključak ovih redaka, je činjenica da bez paralelnog rješavanja problema sa nekoliko različitih područja evropskih razgovora (razoružanje, ljudska prava, ekonomski odnosi), neće biti moguće ostvariti rezultate na ostalima, odnosno bez uravnoteženijeg postavljanja problema i pitanja svih aspekata evropske sigurnosti i suradnje, neće biti moguće postići trajan i kvalitetniji pomak niti na jednom od njih.

I četvrto, iako će, kao što smo to na početku istakli, konačan sud o trogodišnjim aktivnostima država sudionica KESS-a, biti izrečen tek na Bečkom sastanku, nesumnjivo je da je njihovo održavanje bitan doprinos razvijanju procesa KESS-a, ali ujedno i solidna osnova za početak Bečkog sastanka.

Ksenija Klarić

6 Sredinom 1985. godine prilikom popisa stanovništva, odlukom vlade NR Bugarske, je došlo do »bugarizacije« turske manjine u ovoj državi, što je dovelo do spora.

7 Zdenko Svete, »Ljudska prava i blokovsko nadmetanje«, Međunarodna politika, br. 846-7, str. 8.

8 Od 800 prijavljenih delegata dvije trećine su bili umjetnički stvaraoci. Vidi: Vjesnik, 16. 10. 1985.

9 Vjesnik, 5. 12. 1985.

Recenzija

UDK 32.01 + 001 : 32 + 329.11/12

Herman Lübbe:

Zeit-Verhältnisse

Styria Verlag Graz, Beč, Köln 1983.

Hermann Lübbe rođen je 31. 12. 1926. u Aurichu, istočna Frizija. Studirao je na sveučilištima u Göttingenu, Münsteru i Freiburgu i. Br. Kao sveučilišni nastavnik djelovao je na sveučilištima u Erlangenu, Hamburgu, Münsteru, Kölnu, a sada je profesor filozofije i političke teorije u Zürichu. Od 1966. do 1970. bio je ministar kulture u pokrajinskoj vladi Sjeverne Rajne — Vestfalije u Düsseldorfu. Objavio je niz knjiga iz oblasti filozofije politike, među ostalim: *Politische Philosophie in Deutschland, Theorie und Entscheidung, Praxis der Philosophie, Wissenschaftspolitik, Endstation Terror* i druge. Boravio je više puta u Jugoslaviji, a bio je i gost Fakulteta političkih nauka, posljednji put u proljeće 1984. godine.

Lübbe je, bez daljnega, postmoderni, postmetafizički mislilac, tj. on se kreće na tlu filozofije 20. stoljeća, koja je na tragu Husserlove fenomenologije u različitim transformacijama zacrtala jasnu i prepoznatljivu frontu prema tradicionalnoj građanskoj ili modernoj metafiziци subjektivnosti. Politički sam sebe određuje kao konzervativnog liberala uvjerenog u sve veći značaj načela: »Sačuvati najviše što je moguće one sadržaje prošlosti koji su sposobni za budućnost. To je, dakako, konzervativno načelo. Ali, suočeni s položajem u kojem se stvarno nalazimo, mogli bismo ga s istim opravdanjem nazvati umnim načelom« (str. 149).

U knjizi kulturnih, političkih i filozofskih studija *Zeit-Verhältnisse* Lübbe jasno određuje što smatra konzervativnim liberalizmom. Što se tiče samog pojma liberalizma, njega Lübbe prihvaća u tradicionalnom značenju ideologije i političke prakse građanske parlamentar-

ne pravne države. Zanimljiviji je i, svakako, vremenu primjereniji njegov pojam konzervativizma. On ga, naime, ne određuje iz sfere političkoga, nego gotovo nehotice i prešutno iz sfere proizvodnje. Taj »marksistički« recidiv u Lübbeovim analizama solidno je prikričen kritikama marksističke ideologije koja cirkulira u sveučilišnim krugovima lijevih radikala. Njegovo određenje konzervativizma izvedeno je iz njegova razumijevanja političkih, ideoloških i kulturnih promjena izazvanih znanstveno-tehničkim napretkom. S tog stajališta zbiljski doživljenog fenomena znanstveno-tehničkog napretka Lübbe definira konzervativizam slijedećim uopćavanjem svakodnevnog iskustva: »Naše sposobnosti prerađivanja su, kako smo vidjeli, ograničene, posljedica ovog uvida su konzervativni modaliteti ponašanja« (str. 143). Napredak kojemu zapadni čovjek svjedoči premašuje njegove iskustvene kapacitete; on ga uzima na znanje, ali ga nije sposoban iskusiti i doživjeti puninom svoje osobe, te stoga pribjegava prošlim iskustvima i prošlog svijesti kako bi sačuvao integritet osobe i stabilizirao ravnotežu koju uvijek nanovo remeti nekontrolirani tempo napretka. Takvo terapijsko određenje konzervativizma iz biti znanstveno-tehničkog napretka, a ne iz biti interesa vladajućih klasa i njihovih ideologija, postaje plauzibilnim onda kada Lübbe pokazuje da su i etablirane socijalne i političke strukture, podjednako kao i one neetablirane, potisnute i eksploatirane, pritisnute nekontroliranim valom znanstveno-tehničkih inovacija. Ta teza o univerzalnoj, a ne samo klasnoj, ugroženosti zapadnog čovjeka počiva na ideološki plauzibiliziranoj pretpostavci da je znanstveno-tehnički napredak vezan uz *izvanekonomski proces istraživačke znanosti*. Tim je stavom cijela socijalna sfera isključena iz razmatranja, a sve je postavljeno na razinu odnosa znanost-politika. To znači, do najviših se granica fenomenološke-analitičke akribije uzdiže politički status osobe kao slobodnog člana državne zajednice (pravne države), a njegov se socijalni status i sve nelagodnosti i neravnopravnosti kojima je karakteriziran upućuju na političko raz-

rješavanje u postojećim političkim institucijama, kao da u samom reproduktivskom procesu ne postoje ama baš nikakvi emancipacijski potencijali. Između znanstveno-tehničkog napretka i moralno-političkog *common sensea* nema više građanskog društva robne proizvodnje kao posredujuće instancije. Naprotiv, građansko je društvo reducirano na moralno-politički *common sense*, kao da odnosi privatnog vlasništva postoje samo u verbalnim iskazima, a ne kao realni životni oblici. Tom redukcijom građanskih odnosa privatnog vlasništva na moralno-politički *common sense* očituju se stvarne društvene suprotnosti isključivo kao *kriza upravljanja* ili kao *kriza modela upravljanja cjelinom društvene reprodukcije*. Ma kakve teze zastupali *lijevi* i *desni* radikali, odnosno *dezerteri civilizacije*, zeleni i mirotvorci, ostaje da se realnosti života prihvate kako bi se uopće moglo živjeti: »Model upravljanja preuzima tumačenje krize odnosa između opće svijesti i znanja eksperata. Taj model upravljanja krizom ostavlja netaknutom ulogu *common sensea* kao moralne i političke instancije prosuđivanja, te ograničuje funkciju eksperata na to da pod uvjetom unaprijed danih moralnih i političkih ciljeva opće svijesti daju uputstva što moramo činiti da bismo mogli što hoćemo, dapače što upravo treba činiti kako bismo ono što želimo i ubuduće mogli htjeti, te kakav je karakter granica u kojima se pritom krećemo. Uvažavanje ustanova u tim granicama nije problem aktualnog revolucioniranja tradicionalnih predodžbi o dobrom životu. Riječ je, naprotiv, o problemu da se te predodžbe održe u skladu sa zbiljskim preduvjetima njihove ostvarivosti. Proroci načela naslade, koji nas ohrabruju na utopijske projekcije, nisu u našoj postojećoj situaciji vrijedni pažnje. Pažnju treba posvetiti apologetima načela realnosti koji nama, budući da znamo što bismo htjeli, objašnjavaju što je na stvari i čemu se na odgovarajući način imamo prilagoditi« (str. 142). Apologeti realnosti, sintagma koja u nas zvuči groteskno, a u Njemačkoj naprosto poslovno (sachlich), morali bi uvažavati da je opća svijest, koja u političkom procesu i kroz postojeće po-

litiche institucije predodređuje moralne i političke ciljeve kao preduvjete mogućnosti djelovanja znanstvenih eksperata, podložna takvoj medijskoj manipulaciji da zakazuje u procjenjivanju moralnog i političkog načela realnosti. To zakazivanje moralne i političke opće svijesti u procjenjivanju onoga što je zaista opće i moralno dolazi najbolje do izražaja onda kada eksperti, djelujući pod uvjetima te moralne i političke svijesti, ne samo da ne udovoljavaju tim imperativima, nego još i pogoršavaju stanje koje je pod tim moralnim i političkim imperativima trebalo *quasi* poboljšati. Do ovoga evidentnog nesklada — pred kojim, pod utjecajem metode isključivanja proizvodne sfere iz analize, Lübbe zatvara oči — dolazi očigledno stoga što znanstveno-tehnički napredak ne kontrolira samo moralna i politička svijest već, i to u prvom redu, kapital-ska i vojna instrumentalizacija razvitka znanosti. Tu realnost treba dodati moralno-političkom *common senseu* da bi se razumjelo zašto on zakazuje, naime, zašto će opća svijest, prema Lübbeovim natuknicama, okreće prošlosti (muzealizacija), zašto iščekava povjerenje u budućnost (ispraznost futurologije i utopije), zašto nastupaju iskustveni deficiti, zašto baš kulturna svijest uspostavlja granice napretka, odakle potječe iracionalno neprijateljstvo prema znanosti i tehnici?

Praktičko-politički *common sense* treba, očigledno, nadopuniti proizvodno-političkim »*common senseom*«, jer u njemu, što se tiče znanosti i tehnike, ne postoje takvi iskustveni deficiti u pogledu biti znanosti i tehnike kakvi pogadaju modernu kulturnu i moralno-političku sferu. Nelagodne moderne znanstveno-tehničke civilizacije, koje generiraju civilizacijske dezertere i raznovrsne radikale i izazivače smrti, nije moguće otklanjati apologijom praktičkog i teoretskog uma na račun proizvodnog uma, dapače negacijom uma u proizvodnji. Ključ stvari ne skriva se samo u proizvodnji, ali još manje u njezinoj marginalizaciji. Uzimanje svega u obzir ne smije se izvrnuti u lukavstvo da se obzirno okrnji cjelina. Stari je liberalizam politiku stavio u službu ekonomije;

novi liberalizam misli da je probleme znanstveno-tehnički vođene ekonomije moguće moralno politički kontrolirati. Oboje iznevjeravaju proklamirano načelo realnosti. Ono što je realno ne može se s postmodernog stajališta procjenjivati na temelju funkcionirajućih političkih, teoretskih i proizvodnih tvorevina, a još manje iz historijskih relikata ili fosila tih tvorevina, već tematizacijom smisla našeg bitka iz čijeg razumijevanja nastaju naši artefakti. Lübbee treba čitati ako se primjerno jasno i i pregnantno zaostrenosti žele razumjeti fronte koje potresaju modernu industrijsku državu Zapada. On pripada krunskim svjedocima te suvremenosti.

Davor Rodin

Recenzija

UDK 321.74 (438) + 323.22/28 + 141.82

Adam Schaff:
Polen heute

Europaverlag, Beč 1984.

Uvođenje »ratnog« (izvanrednog) stanja u Poljskoj 13. prosinca 1981. prekinut je razvoj unutrašnjopolitičkih događaja čija je dinamika prijetila da destabilizira ne samo Poljsku, nego i cijelu Evropu. Ukidanje, u najmanju ruku formalno, ovoga stanja godinu i pol dana kasnije može se smatrati indikatorom uspjeha politike stabilizacije, tj. datumom koji označuje kraj jednoga od najinteresantnijih razdoblja poslijeratne poljske povijesti, politički određenog pokretom »Solidarnosti«. Teoretske analize sačinjene nakon njegovog završetka imaju prednost što mogu retrospektivno obuhvatiti cijelo tematizirano razdoblje i izbjeći opasnosti od sukoba koji počivaju na preuranjenim prognozama i neopravdanim očekivanjima. Istodobno,

značaj teoretskih analiza sadašnjih događaja počiva upravo u njihovoj relevantnosti za buduću političku akciju onih koji su s njima upoznati.

Knjiga A. Schaffa kombinira obje navedene prednosti. Ona predstavlja zbirku tekstova — analizâ situacije u Poljskoj i refleksija o ulozi marksističkog mišljenja u konfrontaciji s tom situacijom — napisanih od 1981. do 1983. Prva grupa tekstova u pravilu sastoji se od retrospektivne analize razvoja i od prognostičkog dijela u kojem su izloženi mogući scenariji budućeg razvoja događaja u cilju motiviranja političkih aktera da svoje djelovanje usmjere ka ostvarivanju optimalnih rješenja. Kasniji, pretežno retrospektivni tekstovi iz te grupe uključuju i samokritičku analizu prijašnjih prognoza.

Adam Schaff jedan je od onih marksističkih filozofa čije se teorijske dileme neposredno odražavaju u dilemama političkog djelovanja. Njegova osnovna teorijska dilema proizlazi odatle što je, sve do danas, uvjereni marksist, dok je istodobno već od početka svoga samostalnog teoretskog mišljenja sumnjičav u odnosu na mogućnost uspješne izgradnje socijalizma u okviru jednopartijskih režima sovjetskog tipa. Kao prijatelj Wladysława Gomułke doživio je nakon rata brzi profesionalni i politički uspon, postavši njegov savjetnik, član Centralnog komiteta PURP-a i glavni partijski ideolog. Godine 1950. osnovao je Institut za društvene znanosti, u stvari partijsku školu kadrova, čiji antidogmatski duh dokumentira činjenica da su u njoj školovane i ličnosti koje su kasnije postale »disidenti« svjetskog glasa kao, primjerice, Leszek Kołakowski. Nakon što su studentski protesti iz ožujka 1968. doveli na vlast desno, Moskvi odano kriolo partije, koje nije oklijevalo da uguši sve liberalne tendencije, Schaff je udaljen i s mjesta šefa Instituta za društvene znanosti i iz Centralnog komiteta. Od tog trenutka spomenuta dilema determinira i njegov osobni život: ograničene mogućnosti društvenog rada u Varšavi dale su mu povod da osnuje svoj drugi domicil u Beču gdje, uz rad na sveučilištu, sudjeluje i u radu niza međunarodnih organizacija koje se bave

analizom i traženjem rješenja problema modernog svijeta, od kojih je najpoznatiji Rimski klub. Tokom štrajkova u Gdansku u ljeto 1980. Schaff staje na stranu revoltiranih radnika, a kasnije postaje i član sindikata »Solidarnost«. Analize razvoja političkog karaktera »Solidarnosti« sprečavaju ga pak da u njemu postane aktivan na istaknutom mjestu; one, naime, pokazuju da je i radikalizacija »Solidarnosti« u velikoj mjeri odgovorna za destabilizaciju poljskoga društveno-političkog sistema, koja je zaustavljena tek uvođenjem »ratnog« stanja.

Tematika je knjige dvostruka. Primarna je politološka analiza pokreta poljskih radnika 1980/81. i svih njegovih političkih reperkusija. Ona je popraćena esejima koji tematiziraju problem statusa i uloge marksizma u suvremenom svijetu i suvremenoj znanosti, i posebnim naglaskom na njegovu značaju za analizu političkih događaja u Poljskoj. Iako je na prvi pogled veza tih filozofskih tekstova s politološkim analizama prilično labava, poznavanje Schaffove političko-filozofske dileme omogućuje njezinu rekonstrukciju: autor želi naglasiti da su njegove simpatije za pokret »Solidarnost« i kritika katastrofalnih deformacija jednopartijske vlasti marksistički utemeljene. Time ta kritika dobiva na težini: ona ne samo da izražava teoretsko stajalište autora, nego za sebe vindicira relevanciju i u odnosu na ideološko stajalište vlasti, tj. status imanentne kritike vlasti koja snosi dobar dio odgovornosti za društveno-političku krizu.

Osnovni uzrok te krize (a, mutatis mutandis, i svih ostalih poslijeratnih poljskih kriza) autor vidi u *objektivnom i subjektivnom nedostatku uvjeta* koje je Marx smatrao nužnim za izgradnju socijalizma. Povrh toga, anarhički individualizam Poljaka i pripadnost Poljske zapadnoevropskoj kulturi nespojivi su sa sovjetskim političkim sistemom. Socijalizam, točnije: sovjetski društveno-politički sistem, stoga je morao biti *nasilno* uveden da bi bili zadovoljeni sovjetski strateški interesi i interes poljskih komunista da ostanu na vlasti. *Posljedica tog nametanja nove vlasti* bio

je građanski rat do 1947. godine. Partija je svoje članstvo morala regrutirati iz neprijateljski raspoloženog stanovništva, što ju je sililo da ga odgaja u smjeru poslušnosti u odnosu na rukovodstvo i da ga podmićuje raznim privilegijama. Studentski nemiri 1968. dali su povod za čistku u kojoj je dotadašnja korumpiranost partije došla do izražaja u pobjedi neostaljinističke koruptne frakcije, koja je koncipirala projekt ubrzane industrijalizacije zapadnim kapitalom i tehnologijom, ne predviđevši teškoće izvoza industrijske robe na zasićena tržišta Zapada i, kao daljnu moguću posljedicu, teškoće u otplati kredita.

Time je postavljen temelj za katastrofalnu ekonomsku krizu koja je izbila desetak godina kasnije i u kojoj su teškoće što proizlaze iz tereta otplate stranih kredita praćene sve izrazitijom krizom privrednog sistema. Sistem centralnog planiranja odlikuje se odsustvom tržišta kao regulativnog mehanizma za korekciju pogrešnih ekonomskih odluka, tako da se šteta od grešaka što nastaju usljed inkompetencije ili samovolje birokrata tokom njihove propagacije posredstvom sistema umnogostručuje. Velike greške počinjene za ere Giereka dovele su stoga do ekonomskog kolapsa.

Treći element krize jest nastajanje samosvjesne radničke klase, klase »za sebe«, koja je, uvidjevši inkompetenciju vlasti, postavila zahtjev za vlastitom participacijom u upravljanju zemljom. Istodobno, ona se (po prvi puta) zainteresirala i za političke ideje intelektualaca-disidenata (koji su to, što Schaff ne spominje, sa svoje strane aktivno branili prava radnika pred ilegalnim aktima vlasti) i prihvatila mnoge od njih. Nedostatak demokratske političke kulture u poljskom stanovništvu ubrzo se pak pokazao u obliku nesposobnosti radnika da racionalno koriste demokratske institucije koje su sami izborili. U sve dubljem sukobu s vlastima koje — što zbog vlastite nesposobnosti, a što zbog političke kalkulacije — odugovlače provođenje dogovorenih reformi, u rukovodstvu »Solidarnosti« postaju sve izrazitije tendencije k anarhizmu, iracionalizmu i radikalizmu, tako da njegove odluke počivaju na sve lošijim procje-

nama stvarnih odnosa snaga. Vrhunac te iracionalnosti predstavlja odluka predsjedništva »Solidarnosti« od 12. prosinca 1981. da se 17. prosinca započne s uličnim demonstracijama te da se, ako ostane bezuspješna, na njih nadoveže neograničeni opći štrajk. Schaff vidi kao jedino mogući — i ujedno od »Solidarnosti« predviđen i prihvaćen — ishod tih štrajkova i demonstracija u građanskome ratu. Po njegovu sudu, rukovodstvo »Solidarnosti« zaključilo je da se mirno rješenje nagomilanih konflikata više ne može očekivati i prihvatilo alternativu građanskog rata u nadi da će tim putem slomiti otpor vlasti.

Polazeći od tih premisa, Schaff analizira uvođenje »ratnog« stanja od strane generala Jaruzelskog na veoma neobičan način za jednog člana »Solidarnosti«, što mu je donijelo prezir opozicijski raspoloženih Poljaka: Jaruzelski je Poljsku spasio od građanskog rata i vojne intervencije njezinih susjeda, a time možda i od uništenja njezine samostalne državne egzistencije. Daljnja stabilizacija može se postići prihvaćanjem discipliniranog rada od strane stanovništva i sanacijom privrede provođenjem namjeravane privredne reforme. U tu svrhu mora sadašnja vlada ostati na vlasti, partiju treba rekonstruirati da bi se osposobila za idejno-moralno vodstvo te prihvatiti dijalog s katoličkom crkvom kao legitimnim predstavnikom društva. Na žalost, vlada Jaruzelskog nije iskoristila jedinstvenu šansu da se legitimira pred narodom, a koja joj se ukazala u trenutku uvođenja »ratnog« stanja: raspuštanjem postojeće demoralizirane i delegitimirane partije i osnutkom nove partije na načelima koja će spriječiti da se sadašnje deformacije ponove. Sve u svemu, Jaruzelski nije agirao (samo) kao instrument Sovjetskog Saveza i istočnog bloka: i veliki dio poljskog stanovništva nije se slagao s politikom radikalnog krila »Solidarnosti«, između ostalog i aparat državne prisile, koji je u takvim prilikama odlučujući.

Usprikoš tome što je uspjela djelomično stabilizirati političku situaciju i stupiti u dijalog s crkvom, vlada Jaruzelskog još nije riješila niz problema:

ekonomsku krizu moguće je riješiti samo ako se smanji teret otplate stranih kredita, racionalizira sistem planiranja i prekine dominacija partije nad državom koja omogućuje inkompetentnim ljudima da daju naloge kompetentnima. Privredna reforma treba da omogući rast produktivnosti i da stimulira poboljšanje organizacije rada i modernizaciju sredstava proizvodnje. Rješenje *političke krize* može se očekivati samo ako bude učinjen kraj redukciji partije na kontrolora sredstava represije. Rekonstrukcija partije nužna je budući da Poljska ostaje članicom istočnog bloka. Trenutačno je to u njezinu interesu: opozicijske su snage nejedinstvene, tako da bi u slučaju uvođenja parlamentarne demokracije prijetilo izbijanje građanskog rata. Povrh toga, samo Sovjetski Savez može garantirati zapadnu poljsku granicu. Destabilizacija Poljske dovela bi i do destabilizacije cijeloga istočnog bloka i time povećala opasnost od izbijanja svjetskog rata. Partiju treba demokratizirati, što bi oduzelo moć partijskom aparatu i oslobodilo vlast od ovisnosti o njemu. Općenito, partijski aparat treba odvojiti od državnog — institucionalno i personalno. Atraktivnost partijske ideologije može se povećati samo obrazovanjem nove marksističke inteligencije koja će moći stvarati i diskutirati slobodna od kontrole partijskog aparata. U krajnjoj liniji treba stremiti za postupnom realizacijom Gdanskih sporazuma iz 1981. godine.

Da bi pred sobom samim kao marksistom, opravdao taj plaidoyer za ostajanje Poljske u istočnom bloku, stabilizaciju postojećeg režima i rekonstrukciju partije koju kritizira kao glavnog uzročnika posljednje poljske krize, Schaff se ne zadovoljava samo realpolitičkim argumentima koji ukazuju na neke nezaobilazne posljedice današnje političke podjele Evrope, nego argumentira i u prilog tvrdnji da su zemlje istočnog bloka socijalističke u smislu Marxova pojma socijalizma, iako je njihov socijalizam deformiran. Drugim riječima, on istočnoevropske sisteme ne vidi kao političke fenomene sui generis kao što to, primjerice, čini također marksistička »Budimpeštanska škola« te im stoga ne

da je ni neki poseban naziv kao što to primjerice, čini Praxis-grupa u Jugoslaviji nazivom »etatizam« nego se zadovoljava autohtonim nazivom »realni socijalizam«. Marx, naime, ideal socijalizma nije nigdje detaljno opisao, jer je takav opis smatrao utopističkim, te stoga i neznatstvenim. On je, međutim, precizno znanstveno definirao *socijalističke ekonomske društvene formacije*, tj., u njegovoj terminologiji, ekonomske »baze« socijalizma. U svojoj analizi povijesne sekvencije ekonomskih formacija on identifikira »socijalizam« upravo s tom ekonomskom »bazom«. Njezin osnovni element jest ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Dakle, zemlje istočne Evrope jesu socijalističke u tom užem smislu pojma socijalizma.

Schaff odgovara i na uobičajeni argument da su Marx i Engels tražili *podruštvovljenje* sredstava za proizvodnju, dok su ona u istočnoevropskim zemljama *podržavljena*. Oni nisu predvidjeli odumiranje države kao organizacije za upravljanje stvarima, nego samo kao organizacije vlasti nad ljudima, tako da je *podržavljenje* u tom smislu identično s *podruštvovljenjem*. Iako priznaje da problemi birokracije i samoupravljanja još nisu riješeni, autor zaključuje da su zemlje »realnog socijalizma«, u užem smislu Marxova pojma socijalizma, socijalističke.

Taj non sequitur zaključuje argumentaciju u prilog početnoj tezi. Iz priznanja da problem birokratizacije vlasti i i samoupravne demokracije nije riješen, iz analize uzroka i toka pokreta »Solidorast«, moći i korumpiranosti partijsko-državnog aparata itd., može se izvući samo jedan zaključak: u Poljskoj i, mutatis mutandis, u drugim zemljama »realnog socijalizma«, otuđena državna i partijska vlast *nad ljudima* i te kako postoji. Prihvati li se ta, inače očevitna, činjenica, preostaje samo još jedna mogućnost obrane »realnog socijalizma« kao socijalističkog sistema u Marxovu smislu: tvrdnja da država vlada nad ljudima u političkoj sferi, tj. u sferi »nadgradnje«, ali ne i u ekonomskoj sferi. Bez obzira na očiglednu apsurdnost takve tvrdnje koja, između ostalog, implicira

i premisu odvojlivosti ekonomske i političke sfere, sâm Schaff u svojoj kritici sistema planiranja ukazuje na direktnu vlast državnih i partijskih, dakle eminentno političkih institucija i ličnosti nad ekonomski kompetentnim stručnjacima, kojima se tako onemogućuje samostalni stručni rad. To je, izvan svake sumnje, oblik vlasti nad ljudima u ekonomskoj sferi, odakle slijedi da su ne samo sredstva za proizvodnju, kao u kapitalizmu, nego i konkretan ljudski rad podvrgnuti izravnoj državnoj kontroli.

Lako je navesti daljnje argumente protiv te »kognitivne disonancije« (izraz koji Schaff često sâm koristi kritizirajući svoje ideološke protivnike): Marx i Engels političku sferu socijalističkoga društva nisu ostavili potpuno neodređenu. Oni su sa sigurnošću očekivali vlast proletarijata, a ne partijskog aparata. Povrh toga, teško je tvrditi da u jednoj političkom sistemu čiji su počeci određeni ciljem da proletarijat, koji treba da tu vlast realno legitimira, već vlada (pa makar samo i u ekonomskoj sferi), kao i da, nakon što je stvorena određena radnička klasa, ona posjeduje dovoljno političkog znanja da preuzme vlast a da pritom ne dođe do sukoba s dotadašnjom vladajućom grupom, koja svoju vlast opravdava upravo političkom nezrelošću radničke klase, potrebom za daljnjom industrijalizacijom, tj. za daljom ekspanzijom proletarijata itd.

Pitanje socijalističkog karaktera istočnoevropskih društvenih sistema, kao i neka njihova neprihvatljiva obilježja, koja su mnoge marksiste navela da se odreknu Marxove teorije, navode Schaffa na pokušaj analize problema tzv. *križe marksizma*. Autor ne ulazi u dublju analizu karaktera marksizma kojega smatra znanstvenom teorijom (što bi u kontekstu argumentacije koja slijedi bilo neophodno), nego ga tretira u neopozitivističkom smislu kao teoriju od koje se očekuje da se potvrdi u praksi. Nesklad teorije i prakse može imati dva uzroka: pogrešnost teorije, te njezinu »primjenu« u uvjetima na koje se ne odnosi. U istočnoevropskim je zemljama do *deformacija* socijalizma došlo stoga što je učinjen pokušaj da se Marxova teorija prevede u praksu, tj. izgradi socijalis-

tičko društvo u uvjetima koji ne odgovaraju onima koje je Marx predvidio. U neuspjehu tog pokušaja Schaff vidi čak potvrdu točnosti Marxove teorije.

Takva argumentacijska konstrukcija iz dva je razloga potpuno neprihvatljiva. Prvo, da bi se iz razvoja »realnog socijalizma« mogli izvoditi bilo kakvi zaključci o istinitosti Marxove teorije, treba najprije dokazati da boljševička revolucija predstavlja upravo njezinu primjenu. Naime, sam Lenjin nije samo *redefinirao uvjete primjene* Marxove teorije, nego je *uveo i mnoge nove elemente*; kao teoriju partije, teoriju imperijalizma itd. Razumije se samo po sebi da ti elementi nisu neovisni o uvjetima u kojima je on svoj marksizam želio »primijeniti«. Ta ovisnost samo pak pokazuje da je neumjesno (i »nedijalektičko«) Schaffovo odvajanje teorije i uvjeta njezine validnosti. Ako se, pak, prihvati da Lenjinova teorija socijalističke revolucije nije posve identična s Marxovom, onda razvoj u zemljama »realnog socijalizma« postaje irelevantnim za današnju validnost marksizma — i u smislu njegova odbacivanja, i u okviru argumentacije kakvu Schaff pokušava konstruirati. Čak i ako se prihvati teza da je u Sovjetskom Savezu Lenjin samo pokušavao »primijeniti« marksizam, tj. izgraditi socijalizam u uvjetima u kojima je to po Marxovoj teoriji nemoguće, logički je zabranjeno neuspjeh tog pokušaja interpretirati kao potvrdu istinitosti teorije. Iz tvrdnje da će primjena istinite teorije u ispravnim uvjetima biti uspješna slijedi samo da neuspjela primjena ukazuje na to da je teorija neistinita *!!!* su uvjeti neispravni. To jest, neispravni uvjeti ni u kojem slučaju ne isključuju neistinitost teorije!

Sumarno se može reći da je Schaffu uspjelo vrlo pronicljivo i realpolitički analizirati poljske događaje početkom osamdesetih godina. Ne uspijeva mu, međutim, da svoje vrlo pragmatično, možda se može reći: cinično realpolitičko mišljenje dovede u sklad sa svojim ideološko-svjelozornim postulatima koji uključuju ne samo eksplicitno visoko vrednovanje i djelomično nekritično prihvaćanje Marxovih teorema, nego i stanovišta. U svakom slučaju manje eksplicitno,

prihvaćanje jednopartijskih društvenih sistema »realnog socijalizma«. Politički realizam i marksistički sistem vrijednosti navode ga na oštru kritiku tih sistema, koja pak prelazi u apologetiku onoga trenutka kada mišljenje, neograničeno »kognitivnom disonancijom«, zaprijeti da dovede do zaključaka koji socijalistički karakter ili opravdanost postojanja tih sistema dovode u pitanje. Ta fundamentalna dilema razlog je mnogih ponavljanja, emocionalno nabijenih pasaja i spomenutih proturječja i argumentacijskih čorsokaka.

Mojmir Križan

Recenzija

UDK 330.14:330.85 + 681.5 + 33.341

Jost Halfmann:

Die Entstehung der Mikroelektronik

Campus, Frankfurt — New York 1984.

Jost Halfmann je honorarni profesor sociologije na sveučilištu u Osnabrücku. Studirao je filozofiju. Godine 1980. objavio je studiju *Innenansichten der Wissenschaft*. Sada radi komparativnu studiju o procesima industrijske modernizacije u SR Njemačkoj i SAD. Studija se bavi različitim oblicima radničkih i socijalnih reakcija na uvođenje novih tehnologija.

Jost Halfmann je marksist. Svoje analize modernih znanosti i tehnologija temelji izravno na Marxovim kritičkim analizama organskog sastava kapitala. S tog stajališta, on tekuću mikroelektroniku revoluciju promatra kao novu etapu razvitka kapitala, te se ne da zavesti ni marksističkim niti nemarksističkim procjenama onoga što se zbiva. On izričito tvrdi: »Pronalasci su samo vidljivi izraz procesa privređivanja (Verwertungsprozess) čija najvažnija svrha nije proizvodnja korisnih dobara« (str. 211).

Ova tvrdnja istovremeno je i teza cijele studije kojom autor, na najrecentnijoj industrijskoj primjeni mikroelektronike, pokazuje, s jedne strane, najnoviji razvitak kapitalizma a, s druge, ukazuje na tendencije njegova prevladavanja. Put tendencijskog prevladavanja kapitalске primjene znanosti i tehnologije vidi Halfmann u preorijentaciji tehničkog napretka od proizvodnje vrijednosti u proizvodnju upotrebnih vrijednosti: »Preorijentacija proizvodnje i primjene tehničkog napretka koja bi bila podložna određenju upotrebnih vrijednosti morala bi voditi ne samo do napuštanja posebnih privatno-kapitalističkih svrha inovacija, nego i do promjene materijalnog oblika tehničkih aparata i samih mašina« (str. 213). To je izvorno Marxova teza, koja je u citiranoj formulaciji opterećena slučajnim ili namjernim propustom; naime, tehnički napredak, prema Marxu, ne bi smio biti motiviran proizvodnjom upotrebnih vrijednosti, već proizvodnjom dobara za izvorne ljudske potrebe. Kad se govori o proizvodnji upotrebnih vrijednosti, tada se zaboravlja da je bit upotrebnih vrijednosti razmjenska vrijednost te da se ova dva pojavna oblika vrijednosti ne mogu međusobno pobijati. Očito Halfmann misli na proizvodnju dobara, a ne upotrebnih vrijednosti, jer bi u protivnom ostao na razini prosječne političke ekonomije, a to iz teksta ne proizlazi. Za naše je razumijevanje znanstveno-tehničke revolucije odlučujuća pouka Halfmannove studije u tome što on razlikuje tradicionalnu proizvodnju relativnog viška vrijednosti od kapitalistički motivirane proizvodnje i primjene znanstveno-tehničkog napretka u toj proizvodnji. To znači da znanost i tehnika nisu neposredno proizvodne snage kapitala (u našoj varijanti udruženog rada), nego samo u onoj mjeri u kojoj je kapital spreman, sposoban i zainteresiran investirati u proizvodnju znanstveno-tehničkog napretka i zatim primjenjivati njegove tekovine. Budući da je znanstveni odnos prema svijetu neovisan o kapitalskoj primjeni svojih inovacija kako u svrhu povećanja produktivnosti rada, tako i u svrhu proširivanja tržišta proizvodnjom novih potreba, to se proizvodnja znanstveno-tehničkog napretka odvi-

ja i u okrilju drugačijih eksternih interesa, naime praktičko-političkih interesa. Država se tako pojavljuje kao moćni ne samo kapitalisti, već i praktičko-politički zainteresirani moderator, investitor i usmjerivač znanstveno-tehničkog napretka, odnosno njegove proizvodnje. Proizvodnja znanstveno-tehničkog napretka odvija se u okrilju kapitala, s jedne strane, i države, s druge. S tog se stajališta jasno pokazuje da znanost nije samo proizvodna snaga kapitala i, u tom smislu, sredstvo proizvodnje *viška vrijednosti*, već istovremeno i sredstvo proizvodnje *viška moći*, koja opet počiva na proizvodnji *viška znanja*, tj. onoga znanja koje nema neposrednu primjenu u postojećoj industriji i postojećim institucijama (str. 73). Svrha proizvodnje *viška vrijednosti*, *viška moći* i *viška znanja* jest u tome što se tim viškovima može *fleksibilno i nekontrolirano disponirati*, što ti viškovi nisu vezani uz neposredno funkcioniranje *proizvodnih pogona, političkih institucija i znanstvene javnosti*. Halfmann se u svojim analizama zaustavlja na privatno-kapitalskoj i državnoj proizvodnji znanstveno-tehničkog napretka, i to s dodatnim ograničenjem na problematiku razvoja mikroelektronike kao tehnologije koja je nastala u sprezi državnih i privatno-kapitalističkih investicija. No, i na tom ograničenom primjeru, ili upravo na njemu, postaje evidentnom primijenjena bit kapitaliske reprodukcije života. Naime, središnji motiv kapitaliske proizvodnje jest proizvodnja relativnog viška vrijednosti, a on se više ne može proizvoditi bez organizirane proizvodnje znanstveno-tehničkog napretka ili, drugačije rečeno, *proizvodnja inovacija postaje preduvjetom mogućnosti uspješne proizvodnje relativnog viška vrijednosti, kao i relativnog viška moći*. U tom smislu Halfmann konzekventno zaključuje »da su pronalasci samo vidljivi izraz kapitalskog privredivanja«, ali treba osvijetliti i nevidljivu stranu kako bi se objasnilo da je proizvodnja inovacija izmakla kapitalskoj kontroli jer je za njihovu proizvodnju pogodan i posve drugi, a nipošto isključivo kapitalisti *milieu*. Proizvodnju inovacija organizira i država, prvenstveno kroz moćni vojni kompleks, a zatim sve-

učilišta i samostalni znanstveni instituti koji se alimentiraju unovčavanjem svojih inovativnih usluga. Halfmannu lebdi pred očima uvid da je za uspješnu inovativnu djelatnost neophodna racionalna kooperacija proizvodnih, političkih i znanstvenih institucija. Jer, uspješna inovativna djelatnost treba neprekidno svladavati proizvodne, političke i teoretske otpore. U neposrednoj proizvodnji inovacijama se suprotstavlja organizirano radništvo, u političkom procesu napretku pružaju otpor svi oni koji u državno stimuliranom znanstveno-tehničkom napretku prepoznaju proizvodnju viška moći koji se susteže javnoj demokratskoj kontroli, u samoj se istraživačkoj djelatnosti pojavljuju otpori svakom istraživanju koje je vođeno čistom znatiželjom, jer takva se nesvrhovita istraživanja radi istraživanja u Americi smatraju *staroevropskim balastom* (str. 73). Riječju, organizirana proizvodnja napretka postala je u modernim društvima predvjetom mogućnosti proizvodnje viška vrijednosti, viška moći i viška znanja. Ovi *luksuzni viškovi* predstavljaju predmet društvenih sukoba modernog doba. Halfmann se ne upušta u ove analize, a u najavljenom studiji o reagiranju radničkog pokreta na industrijsku modernizaciju u SAD i SRNJ očigledno će pažnja biti usredotočena samo na proizvodnu sferu, što je u skladu s Halfmannovim razumijevanjem Marxova nauka. Pa ipak, i u ovoj je studiji već jasno ocrтана bitna novost koju za funkcioniranje modernog društva u cjelini predstavlja proizvodnja tehničkog napretka kao posebni oblik proizvodnje, koji nije orijentiran ni na neposrednu proizvodnju dobara niti na neposrednu proizvodnju viška vrijednosti, već na proizvodnju *preduvjeta proizvodnje* i materijalnih dobara i viška vrijednosti. Ova proizvodnja tehničkih, organizacijskih, upravljačkih preduvjeta proizvodnje najjasnije je manifestna u razdvajanju *hardwarea* od *softwarea*, naime u materijalnom rastavljanju tehničkog sredstva i programa njegova rada. Stare su klasične mašine u sebi ujedinjavale i hardware i software i to ih je činilo nefleksibilnim. Imale su strogu i veoma ograničenu namjenu. Razdvajanje hardwarea

i softwarea omogućuje mašinama da djeluju na temelju eksternih informacija, te da tako fleksibilno mijenjaju i svoje funkcije, pogotovo ako djeluju u nekom informacijskom sustavu. Mikroelektronska revolucija, koja je upravo u toku, omogućila je, naposljetku, radikalnu decentralizaciju proizvodnih pogona uz istovremenu koncentraciju izvora informacija, kontrole informacija i donošenja odluka. Za Halfmanna je u tom procesu odlučujuće to što mikroelektronska revolucija dovodi do nove društvene diobe rada i tako transformira odnose društvene moći u nacionalnim i internacionalnim razmjerima. U skladu s tim, on određuje i *bazične inovacije* kao generatore novih društvenih diferencijacija: *«Bazičnom inovacijom* nazivam proizvode ili postupke koji generiraju i inkorporiraju nova znanstvena znanja na temelju industrijskih svrha, s jedne strane, i čija industrijska eksploatacija, s druge strane, ima odlučujući učinak na porast proizvodnosti rada, te čije uklapanje u sistem proizvodnje dobara uzrokuje reorganizaciju sistema društvene diobe rada» (str. 63). Iz ove je definicije posve evidentna društvena i praktična funkcija svakoga inovativnog procesa, a otuda su razumljivi i svi, ma kako raznorodni, otpori uvođenju novih tehnika u svakodnevni život. Znanstveno-tehnički napredak, bez obzira da li ga organizira privatni kapital, ili država, ugrožava socijalnu sigurnost jedne grupe stanovništva, a jača i razvija socijalnu sigurnost druge. Na ideološkom planu, ovaj se sukob očituje u sporu novokonzervativaca i progresista. I jedni i drugi su za znanstveno-tehnički napredak, jer biti protiv njega znači svrstati se u redove marginalnih *dezertera civilizacije*. Konzervativci, međutim, žele svoje nekontrolirano disponiranje viškom vrijednosti, viškom moći i viškom znanja prikriti uz pomoć aktualizacije starijih oblika društvene svijesti kao mogućih plauzibilnih polova individualne i grupne identifikacije, dok se progresisti zalažu za komunikativnu kontrolu viškova vrijednosti, moći i znanja, jer se u djelotvornoj javnoj kontroli tih viškova otvara vremenu primjereno polje građanske identifikacije sa stvarnim i svima dostupnim

moogućnostima utjecaja na poželjne i društveno prihvatljive trendove povijesnog razvitka. Jost Halfmann ne ide tako daleko u povlačenju konzekvenција svojih analiza najrecentnijeg zapadnjačkog kapitalizma. On naprosto očekuje njegov slom i sa stajališta uvjerenja u taj slom promišlja njegove suvremene trendove razvitka. Time on ispušta iz vida da se slom kapitalizma ne može dogoditi u procesu njegova tehničkog zakazivanja, nego isključivo u procesu ljudskoga praktičnog reagiranja na sistem života koji tendencijski protuslovi povijesnim mogućnostima čovjeka i tako se približava svom slomu o kojem, naposljetku, odlučuju ljudi.

Davor Rodin

Vladimir Gligorov: *Socijalistički žanr*

Istraživačko-izdavački centar SSO
Srbije, Beograd 1985.

Pod naslovom *Socijalistički žanr* autor je sažeo zbirku napisa u kojima problematizira »cijenu socijalizma«. U tri dijela (»Politički zakoni«, »Ekonomski zakoni« i »O političkoj strasti«), razmatra ekonomske, političke i intelektualne »troškove« socijalizma. U prva dva dijela autor istražuje posljedice suprotstavljanja ekonomskim i političkim zakonima u socijalizmu, a u trećem dijelu posljedice popuštanja političkoj strasti koja »rađa zablude o snazi ekonomskih i političkih zakona. Što veće zablude, viša cijena«.

Prvi dio počinje izvođenjem pojmova država i revolucija u Hegela i Marxa te konstatiranjem Lenjinove i Trockijeve »inovacije« u shvaćanju države po kojoj u nerazvijenim društvima, upravo zbog zaostalosti, država može odigrati naprednu ulogu tako što mijenjanjem unutarnjeg odnosa snaga revolucionira društvom. Gligorov tvrdi da je bit ne-

ravnoteže u periodu NEP-a i socijalizma uopće u tome što se socijalizam oslanja na vlast, a zbog neostvarljivosti ciljeva vlasti nastaje sukob ideologije s politikom u kojemu se vlasti suprotstavlja veliki dio društva. Autor smatra da je Staljin uspio »jer je koristio svoju vlast i surevnjivost svojih protivnika, kao i opšte uverenje u partiji da je NEP prelazni režim i da lenjinizam zahteva dalje jačanje vlasti i razvlašćivanje naroda. On je zastupao kao i 'levica', lenjinističke ciljeve, a oslanjao se na osnovno lenjinističko sredstvo, na vlast.« Iz toga luči tezu da je osnovna neravnoteža, koja je dovela do političke krize 1921. još prisutna u socijalističkim zemljama.

Autor se potom pita za stupanj djelovanja ekonomskih zakona, budući da u političkoj sferi vlada samovolja. Ekonomski zakoni zasnivaju se na sukobima interesa, a »politika se zasniva na sukobu ciljeva, tj. sukobu načela. To znači da sukobi interesa imaju politički značaj ukoliko vode načelnim sukobima. Isto tako, politički izbor ima za predmet različita načela. U tom smislu, ekonomski zakoni su nemoćni pred političkim sukobima.« Iz toga zaključuje da političke sukobe ne mogu rješavati privredne, nego političke ustanove, i to strateški (određuju pravila igre), a odnos snaga određuje oblik i ishod političke konkurencije.

Privredne krize u socijalizmu, po tezi autora, često prerastaju u političke krize. No, »smer raspleta političke krize nije određen smerom raspleta privredne krize«. Stoga »mnoge privredne krize i vode diktaturama, tiranijama, autoritarnim režimima i sličnim promenama, i to posebno ako odnosi ionako nisu demokratski«. Za demokratizaciju političkih ustanova — osim razvoja proizvodnih snaga, djelovanja ekonomskih zakona i efikasnosti postojećih ustanova — potrebna je i politička volja.

U tekstu »Rezervna politika« autor razmatra posljedice eventualnoga neuspjeha u pregovorima Jugoslavije s MMF-om. Riječ je o »rezervnoj varijanti« koja bi sadržavala proglašenje neke vrste »moratorija« na vraćanje dugova. U uvjetima moratorija (tzv. »ograničene uvoza«) država ne omogućuje za-

dovoljenje potreba određenih kategorija ljudi, kao što ne može više ni kupovati, pozajmljivati, surađivati i sl. Moratorij bi utjecao dvojako: prvo, uvođenjem bonova procvjetala bi crna burza i drugo, došlo bi do raspada normalnih trgovinskih ustanova. Slijedile bi nužna kontrola društvenih tokova i centralizacija što ne bi prošlo bez političkih posljedica. Obnovile bi se stare polemike o pravnoj prirodi socijalizma, ulozi tržišta, značaju prijelaznog perioda, snazi partije, neprestanoj revoluciji, »imperijalističkoj zaveri i o pravim komunistima«. Gligorov upućuje na to da za rezultat tih političkih sukoba historijski presedani daju prilično pesimističan ton te da bi se pokazalo »da li je tačna tvrdnja da je staljinizam unutrašnja rezerva socijalizma«.

U poglavlju »Ekonomske zakoni« riječ je o razmatranju problematike ekonomske organizacije socijalističkih društava. Efikasnost jedne privrede znači da u njoj djeluje zakon vrijednosti (količina robe dovodi se u vezu s njezinom vrijednošću, pa se s promjenom količine robe mijenja i cijena), što se ne postiže »političkom disciplinom, već disciplinom konkurencije«. Gligorov razliku između prirodnih, političkih i ekonomskih zakona vidi u tome »što ekonomski zakoni zavise od stupnja slobode ljudi«.

U polemici sa S. Stojanovićem u *Ekonomske politike* Gligorov marksističkom određenju da »vrednost robe zavisi od društvenoga (prosečnog) potrebnog radnog vremena«, koja važi samo pod određenim tehnološkim i tržišnim uvjetima, suprotstavlja određenje po kojemu »vrednost robe zavisi od relativne ograničenosti ukupnih količina djevu ili mnoštva roba«, što ne zavisi od navedenih posebnih uvjeta. Gligorov dokazuje da njegova tvrdnja nije suprotna marksističkoj, nego je tek šira: »Ukupne količine roba određene su utroškom proizvodnih činilaca (dakle i rada) u proizvodnji roba, pa se u njima sadrže i prosečni drugi troškovi, dok obratno ne važi.«

Autor pokazuje kako nema ničega stihijnog u tržišnom određenju cijena. Štoviše, tržišna struktura prilično zakonito određuje tip cijena koji će dominirati. Vjerojatno se smatra da je tr-

žište stihija zbog toga što nitko (čak ni najveći monopol, niti država), ne može potpuno kontrolirati cijene na tržištu. Svaka cijena zavisi od svih ponuda i potražnji za svim robama, odnosno svaka roba ima određenu vrijednost samo u sistemu cijena, te nijedna ponuda kao ni potražnja ne mogu odlučujuće djelovati na cjelokupni sistem cijena. To je »dodatna posljedica relativnog karaktera robnih vrednosti«. Nadalje, on se protivni sporazumnim cijenama, smatrajući da, ako polazimo od odnosa koji vladaju na tržištu, sporazumno dolazimo do istih cijena. Međutim, sporazumne cijene se zagovaraju upravo da bi bile različite od tržišnih. To znači da se nekome u sistemu sporazumijevanja priznaje veći utjecaj od onoga što bi ga imao na tržištu. Takva monopolizacija, pod istim uvjetima, vodi k manjoj efikasnosti, te su sporazumne cijene (s društvenog stajališta) gore od tržišnih. Autor se ne zalaže samo za »slobodno delovanje tržišnih zakona«, nego želi ukazati i na jednu od najvećih zabluda socijalističkih privreda — da se ekonomski ciljevi mogu postizati kontrolom unutrašnjih ili međunarodnih cijena odnosno razmjene. Gligorov se zalaže za druga sredstva — prije svega za to da ekonomska politika vodi računa o manjoj monopolizaciji tržišta, da se stara o vrijednosti novca i konkurentnosti privrede u svijetu te da utječe na pravedniju raspodjelu tamo gdje može.

Nastojeći analizirati uzrok proturječnosti između društvenog karaktera proizvodnje privatnog načina prisvajanja, što je Marx smatrao osnovnom proturječnošću kapitalizma, autor u tekstu »Društveno i privatno« konstatira da novac (čak i ako je sve bogatstvo društveno) ne može biti društven (jer on mora imati svog vlasnika: privatno ili pravno lice); stoga zaključuje kako nije moguće »podruštvljavanje« prisvajanja i pokazuje kako bi se time, u stvari ukinuo društveni karakter proizvodnje. Pitanje odnosa društvene proizvodnje i privatnog načina prisvajanja ostaje upitnim, ali je nedvojbeno proturječnost između društvene proizvodnje i društvenog prisvajanja.

U tekstu »Dugovi i vlastite snage« autor tvrdi da tipična nerazvijena zemlja ne oskudijeva u prirodnim bogatstvima i radnoj snazi, nego u kapitalu; budući je on oskudan, njegova je cijena visoka. Ostali su proizvodni činioci jeftini. Nerazvijena je, dakle, ona zemlja koja ima visoke kamatne stope i nizak standard, tj. nisku razinu štednje i niske zarade zaposlenih. Autor vidi dva načina oslanjanja na vlastite snage: prvi, »prvobitnom akumulacijom«, tj. dodatnim odricanjima, i drugi, financiranjem privrednog razvoja inflacijom, gdje će kamatna stopa pasti, a sadašnje generacije zadužit će buduće. Drugo, tvrdi autor, vodi k nerazvijenosti. Privredni dugovi vraćaju se povećanom proizvodnjom, razvojem, a politički dugovi izmjenom institucija. Drugi dugovi mogu, smatra Gligorov, biti veći od prvih.

U slijedećem napisu autor pokušava vidjeti u kojoj je mjeri socijalističko poduzeće poduzetnik, pokazujući kako je poduzetničko pravo naših poduzeća ograničeno dvama činiteljima: nepostojanjem tržišta kapitala i obvezom uvećanja dohotka, a ne dobiti. Ako se isplativost promatra sa stajališta vraćanja dohotka poduzeća, onda se uvijek više isplati ulaganje u vlastito poduzeće, čime se ograničuje kretanje kapitala, pa poduzetnička uloga poduzeća postaje iluzornom.

Osnovnim uzrokom privredne krize u socijalističkim zemljama Gligorov smatra ponašanje banaka. On to pojašnjava tvrdnjom da ravnotežu između ponude i potražnje novca mora osigurati bankarski sistem. Ako on to ne uspijeva, ponašanje banaka nužno pridonosi cikličkom kretanju privrede, pa i privrednoj krizi. Na ponašanje banaka djeluju pravila privrednog sistema. U socijalizmu su to: (1) ograničena samostalnost banaka u određivanju ciljeva privrednog ulaganja, (2) sva ulaganja obavljaju se samo kreditima. Iz toga slijedi da će ponuda kredita u bankama kao i stvarne investicijske mogućnosti socijalističke privrede biti mali, uz jedan suprotan efekt: potražnja za novčanim sredstvima bit će velika. Jedini način ravnoteže između niske ponude sredstava i visoke potražnje za njima

jest stvaranje novca, iz čega slijedi novi oblik odstupanja »stvarnog od idealnog«. Nominalna količina sredstava odstupa od stvarne veličine, što znači da su sredstva kojima se gradi socijalizam samo nominalno pokrivena, a stvarno ne postoje. Stvarnost, dakle, vodi svoje bilance, a banke svoje. »U određenom trenutku ta dva bilansa se sravnavaju. Taj trenutak zovemo krizom.«

Ograničavanje ulaganja je, po sudu autora, jedan od osnovnih problema socijalističke privrede. On se zalaže za kupovanje akcija poduzeća (a »ne da vlasnik novca ulaže u stranu privredu«), smatrajući da se vlasti time ne moraju odreći svojih ciljeva (pravedne raspodjele, jednakosti i solidarnosti). Doduše, »vlasti bi se morale odreći određenih sredstava, pa verovatno i jednog dela vlasti.«

Autor konstatira kako svako tržište najbolje djeluje ako vlasti poštuju samostalnost privrednih subjekata. Nemoćuje je da burza akcija preuzme vlast »jer: 1. tržište razjedinjuje, 2. vlast je najmoćniji subjekt na svakom tržištu, 3. bilo koja klasa na burzi ima daleko manju (potencijalnu ili stvarnu) društvenu moć od političkih klasa u društvu«. Upravo je tržište prepreka stvaranju oligarhije (snažnih privrednih interesa koji bi doveli do nastanka neke vrste korporativističkog režima). Svoje zalaganje za »ekonomizam« autor objašnjava time da su kapitalizam i socijalizam sredstva, a ne ciljevi. »Važno je da između politike i privrede postoji ravnoteža. Inače će politika biti preskupa — i to izraženo idealima.«

U prikazu Horvatove *Političke ekonomije socijalizma* (naslovljenu »Optimistički socijalizam«), Gligorov metodološka pitanja ne smatra odlučujućim (iako navodi kako Horvat smatra da socijalističko društvo još nigdje ne postoji, pa stoga opisuje ono što ne postoji). Gligorov knjigu smatra »zanimljivom« zbog intelektualnog i političkog optimizma autora u suočavanju s pitanjima o ulozu tržišta i plana, jednopartijskom ili više-partijskom sistemu, ulozu sindikata i ostalim pitanjima, za koja kaže da će »u uvijek biti sporna«.

U trećem dijelu knjige »O političkoj strasti« autor polazno konstatira da je osnovni cilj idejne borbe stjecanje određenog oblika moći. Ako se stekne pravo na ravnopravan razgovor o različitim uvjerenjima, moć se ne bi izbrisala, jer bi još postojala većinska i manjinska uvjerenja, ali bi prevladala trpeljivost koja bi moć činila snošljivijom. »Vlasti bi ostalo da se poziva na zakonitost i da traži druge izvore moći.« Idejna borba »idejnu nadmoć pretvara u cilj, a kritiku tuđih shvatanja pretvara u sredstvo sopstvene karijere«. U tekstu »Realno i idealno« autor tvrdi da nema svrhe teror nad stvarnošću sa stajališta ideala: »Realna politika je ona koja trpi kritiku realnosti«. Specifičnost politike označuje kao »izjednačavanje karaktera sredstava i cilja«. Striktno provođenje načela po kojem čovjek ne može biti sredstvo, značilo bi ukidanje politike zbog toga što je politika sfera moći u kojoj je upravo čovjek sredstvo. »Moć i nije ništa drugo nego mogućnost da se ljudi koriste kao sredstvo.«

Gligorov svijest smatra samo djelomično društveno određenom te tvrdi da »sociološka (posebno ideološka) razmatranja svesti tek djelomično objašnjavaju strukturu i razvoj svesti«. Najčešće svijest predstavlja osnovu za konstituiranje društvenih odnosa. Često su potrebne promjene u vrijednostima, normama, ciljevima itd. (koji određuju tip društvene organizacije), da bi se promijenili društveni odnosi. Osnovno obilježje »svakodnevnne svijesti« (formirane u institucijama socijalizacije: obitelji, školi, firmi) jest autoritet. Pod time se misli društveni proces nametanja i prihvaćanja vrijednosti koji stvara normalnu svijest. U nas je izražena autoritativnost institucije. Percepcija vrijednosti i društva često je hijerarhijske prirode. »Vrijednost ili mišljenje cení se prema visini mesta sa kojeg dolaze, a ne prema autonomnim merilima. Otuda autoritet statusa igra veliku ulogu u oceni valjanosti misli ili ponašanja.«

U prikazu Bahrove *Alternative* (»Marksizam je deo problema«) Gligorov tvrdi da autor, koji je očigledno marksist, razvija i jednu alternativnu teoriju. Bahr je, smatra on, osim uvjere-

nja da je država osnovna činjenica u realnom socijalizmu, ista kao postojanje konkurencije, sukoba i raspadanja tog sistema, izloživši tri takva sukoba koji prikazuju ideološku strukturu tog društva: (1) borba za vlast u politbiroima socijalističkih zemalja određuje političke alternative; (2) konkurencija u birokratskim organizacijama podstiče i nagrađuje osrednjost, neangažiranost, neloyalnost i nestručnost; (3) izuzetna odbojnost prema režimu od strane naroda... Gligorov zaključuje da »marksizam u socijalističkim režimima ima ulogu da suzi ideološku konkurenciju, da sporove ograniči na odgovarajuće teme, da o njima prihvaća razgovor samo u okviru jedne teorije, da za dokaze priznaje samo one koji se pozivaju na određen korpus dela ili teorija, da, drugim rečima, sporove vode samo marksisti. Pored toga, marksizam obezbeđuje ozvaničenje jednog sasvim određenog tipa političke konkurencije. To je konkurencija unutar jedne partije, uz poštovanje određenih partijskih normi političkog sukobljavanja. To je, po mom mišljenju, uloga marksizma u socijalističkim režimima, sasvim nezavisno od toga da li, danas, ljudi veruju u marksizam ili ne.« Socijalizam kao stvarni pokret koji ukida postojeće stanje jest napor za nadilaženjem granica.

Gligorov uvida da su i misao i strast politički činioci: prva kao um politike, a druga kao njezino sredstvo. Stoga je misao predmet kritike, a problem nastaje kad politička strast obuzme misao i znanost. Istrajava umno stvari, a ne strast i vladavina. Autor smatra da nije »dilema angažovati se ili ne, već kako. Problem je u načinu, a on mora biti određen svrhom, po alternativni: ili znanstvena istina i kritička pozicija uma, ili involviranost i instrumentalnost, posebno u trenucima okupljanja strasti i njezina političkog djelovanja...« Hegelova je »temeljna ideja da je predmet filozofije ono što jeste, svrha da se ovo pojmi, a rezultat tog polmanja da je ono što jeste umno«. Riječ je o Hegelovu iskazu: stvarno je umno. Gligorov će reći: »Ovaj stav redukuje sve strasti, oduševljenja političke iluzije. Umno stvari prikazuje nam se tek kritičkom analizom, kojom

dolazimo do dijalektičkog stava 'da sve konačno jeste tako da samo sebe ukida' (Hegel)«. Umno je, tako gledano u povijesti, sastavljeno od stalnog nadilaženja i negacije postojećeg. Autor smatra da tako dolazimo do potrebe angažmana, prakse, djelovanja »kao perspektive ljudskosti«. Politička strast ne omogućuje kritičko sagledavanje političkog uma, nego sudjelovanje u politici na način immanentan zakonima politike.

Za credo teksta »Socijalistički žanr«, po kojem je knjiga i naslovljena, autor uzima Lukásev iskaz: »I najgori socijalizam bolji je od najboljeg kapitalizma«. On pokazuje da Lukacs ne kaže ni »socijalizam je bolji od kapitalizma«, niti »socijalizam je bolji od bilo koje vrste kapitalizma«, nego: »socijalizam je dobar, a kapitalizam nije«. Time on u naprijed odgovara: »Svi socijalistički sistemi bolji su od svih kapitalističkih.« S obzirom da je taj stav nastao 30-ih godina on znači: »Staljinizam je bolji od liberalnog kapitalizma«. Gligorov će citirati Orwella po kojemu je izbor između staljinizma i fašizma izbor u »utrobi kita«. Međutim, kaže Gligorov izbor između staljinizma i liberalnog kapitalizma drastičan je primjer ideološke dosljednosti, a »bez toga se ne može zamisliti stvarni socijalistički zaplet«. Sve, smatra Gligorov, »započinje opravdavanjem staljinizma«, koji je bio tiranski sistem, a čije opravdavanje je slučaj ekstremnoga vrijednosnog opredjeljenja. Ideali koji su u skladu s opravdavanjem tiranije, ne mogu se koristiti za opravdavanje bilo koje druge političke zajednice. Ideološka je, dakle, dosljednost nužna da bi se došlo do opravdavanja zla, što znači da »...posle Mađarske, Poljske, Čehoslovačke najgori socijalizam traži tragičnu dosljednost«.

U pitanju: u kojemu pravcu težiti poboljšanju socijalizma vidi se poteškoća socijalizma kao »moralnog žanra«. Sva-ko poboljšanje mora voditi računa o tome da ne remeti vrednosni odnos između kapitalizma i socijalizma, već i da ne predstavlja rizik da će do tog narušavanja doći«. U tome se, kaže autor, vide »žanrovske obaveze« socijalizma. Političke alternative nedvojbeno postoje, ali je nužno suočenje s vrednovanjem soci-

jalizma koje je preuzeto iz prošlih vremena. »Ideološko otrežnjenje je nužno. Inače, žanr traži svoje žrtve.«

Beogradski politolog V. Gligorov, samostalni znanstvenik i stalni suradnik *Ekonomске politike* i *Marksizma u svetu*, ovom je svojom zbirkom napisao dao nesumnjiv podsticaj razmatranju bitnih relacija što ih nameće problematika funkcioniranja postojećih poredaka kao stupnjeva realizacije ideja socijalizma, dajući ujedno i teorijski prilog promišljanju značajnih pitanja s kojima je suočena naša politološka misao.

Milivoj Markoč

Recenzija
UDK 331 : 061 + 007

Zoran Leković:

Klasni odgovor — informisanje u udruženom radu

Jugoslavenski institut za novinarstvo,
Beograd 1985.

Ova je knjiga solidna genetsko-strukturalno-funkcionalna analiza sistema javnog komuniciranja koji nastoji napokon prevladati klasni model po kojima je informiranje sistem obavještanja širokih narodnih slojeva od strane vladajuće manjine. Suprotno toj tendenciji, koja stavlja neposrednog proizvođača u ulogu objekta, recipijenta, korisnika, a ne kreatora, subjekta, autor naglašava da je suština samoupravnog preobražaja sistema javnog komuniciranja u tome da se ostvari demokratski sistem komuniciranja u kome će svi sudionici (a posebno neposredni proizvođači) postati subjekti u procesiranju informacija.

U skladu s tom povijesnom preobrazbom sistema javnog komuniciranja autor analizira naše temeljne normativne

akte, kao što su Ustav i ZUR, argumentirano raspravlja o smislu javnoga mišljenja kao i induktivnog načina njegovog strukturiranja, da bi na osnovi tih povijesnih i teoretskih promišljanja dospio i do osnovne radne, životne, stvaralačke i komunikacijske jedinice — organizacije udruženog rada. Cijelu knjigu autor posvećuje razradi mogućnosti unutar te osnovne jedinice kolektivne egzistencije ljudi. Zašto on toliku pažnju posvećuje strukturiranju samoupravnog sistema javnog komuniciranja u udruženom radu? Upravo zato što se tek afirmacijom samoupravnog sistema komuniciranja u toj elementarnoj radnoj i životnoj jedinici može lako provesti transformacija sistema informiranja i u širim društvenim zajednicama. Obrnuti put ne može dati ploda, odnosno nužno mora završiti u formulama »dobrog informiranja radnika« (izvan samih radnika), »potpunog informiranja radnika« (opet od nekoga sa strane), »pravilnog informiranja radničke klase« (također od elite) itd. To uvijek znači jedno: informiranje radničke klase izvan same te klase, a ne komuniciranje unutar klase i sa svojom okolinom. Slijedeći revolucionarnu Marxovu misao da su radnici osnovni subjekti vlastite preobrazbe, Leković nastoji dati teoretske osnove i platformu za radikalnu društvenu akciju na području izgradnje samoupravnog sistema javnog komuniciranja u kome će radnici konačno biti subjekti, komunikatori, a ne samo oni koji trpe, provode i slušaju tuđe informacije, koje često ne samo da ne odražavaju istinske radničke interese, nego su i posve divergentne autentičkim interesima radnika. Tu nezaobilaznu vrijednost ove knjige valja naglasiti, jer se bez shvaćanja subjektivne uloge radničke klase u sistemu javnoga komuniciranja ne mogu uspješno provesti ni šire transformacije društva.

No, ova knjiga nije samo modelsko-teoretsko promišljanje samoupravnog strukturiranja sistema javnog komuniciranja. Ona nudi i originalna rješenja u izgradnji samoupravnog sistema javnog komuniciranja u radnim organizacijama. Da bi radnici mogli ovladati i otuđenom informacijom, nužno je shvatiti osnovna svojstva samoupravnog komuniciranja u

udruženom radu. Leković navodi 11 temeljnih obilježja: samoupravna informacija namijenjena je samoupravnoj javnosti; ona je višesmjerna; njezin motiv jest društveno kretanje; takva informacija nije samo roba; informiranje u udruženom radu jest sinteza internog i eksternog komuniciranja; smisao mu je u donošenju racionalnih odluka; u samoupravnom komuniciranju treba eliminirati svako vanjsko posredovanje (pa i državno); sistem javnog komuniciranja zasniva se na pravu radnika na potpunu informaciju; ta informacija mora biti svestrana, objektivna, blagovremena i razumljiva; sistem javnog komuniciranja izvodi se iz temeljnoga samoupravnog društvenog odnosa; u tome sistemu radnik je subjekt informiranja (61—62).

Nakon teoretskog strukturiranja modela samoupravnoga javnog komuniciranja u udruženom radu autor analizira i osnovne principe samoupravnoga javnog informiranja. To su načela: javnosti rada (radnici imaju dominantnu ulogu), otvorenosti izvora informiranja (bez kojih je nezamisliv progres i unapređivanje rada), efikasnosti samoupravne informacije (da je redovna, blagovremena, istinita, potpuna, razumljiva), socijalne interakcije (informacija je posljedica sveukupnosti međuljudskih odnosa u kolektivnu, a ne samo volja manjine). Autor analizira i funkciju tajne u javnom komuniciranju i zalaže se, s pravom, da se tajna svede na minimum koji je Ustavom reguliran, jer bi se u protivnom taj princip mogao izvitoperiti u sistem obmane svih sa strane.

Potom autor analizira institucije i organizacije informiranja u udruženom radu te najsuvremenije oblike i sredstva koji se mogu aplicirati u komuniciranju u udruženom radu.

Ukratko, ovu knjigu rese dvije osnovne kvalitete: ona predstavlja solidnu sociološko-novinarsku analizu podsistema javnog komuniciranja u udruženom radu te zbog toga može poslužiti svim praktičarima (kao i društveno-političkim radnicima) kao odličan vodič u stvaranju novoga samoupravnog sistema javnog komuniciranja u udruženom radu.

Recenzija

UDK 325.3/8(6) + 327.39(6) + 308(6)

Ivan Iveković:

Afrika u transformaciji

Centar za idejno-teorijski rad CK SKH
»Vladimir Bakarić« — Globus, Zagreb
1984.

Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina proces raspadanja kolonijalnog sistema, praćen socijalnim i političkim gibanjima, proširio se i na područje tropske Afrike zahvativši britanske, francuske i belgijske kolonijalne teritorije. Početkom sljedećeg desetljeća taj je val dekolonizacije bio zaustavljen na granicama portugalskih afričkih posjeda i rasističkih režima u Južnoj Africi i Rodeziji.

Kriza kolonijalnog sistema na afričkom kontinentu nije bila samo izazvana rastućim i organiziranim otporom ugnjetenih naroda protiv strane dominacije i izrabljivanja — iako je taj faktor u nekim kolonijama bio presudno značajan — već je istovremeno bila posljedica i strukturalnih promjena u svjetskome kapitalističkom sistemu, kao i promjena na širem međunarodnom planu.

Godine 1947. izbija Malgaški ustanak, slijedi kenijski pokret Mau-Mau 1950—1955, borba naroda Kameruna 1956, kampanja »pozitivne akcije« u Zlatnoj Obali 1950, te pobune na području Magreba. Istodobno, na međunarodnoj sceni pojavljuju se nove socijalističke zemlje proizašle iz drugog svjetskog rata, dolazi do pobjede Komunističke partije Kine (1949), oslobođenja indijskog potkontinenta i osnivanja Indije i Pakistana (1947), antikolonijalnih ratova u nizozemskoj Indoneziji (1945—1949) i francuskoj Indokiniji (1945—1954). To je vrijeme formiranja vojnopolitičkih blokova i jačanja hladnog rata.

Bili su to važni događaji koji su iz temelja potresli kolonijalne imperije Francuske i Britanije u Africi i u velikoj mjeri utjecali na situaciju u portugalskim »prekomorskim provincijama«.

Dugotrajna borba za nacionalno oslobođenje u portugalskim kolonijama u Africi, koja je započela oružanim ustancima u Angoli (1961), Gvineji-Bisau (1963), i Mozambiku (1964), napokon je poslije antifašističkoga vojnog prevrata u Portugalu (1974) dovela do raspadanja posljednjeg kolonijalnog imperija i stvaranja samostalnih država.

Tom burnom društveno-političkom procesu dekolonizacije u (bivšim) portugalskim kolonijama u Africi¹, kao i narodnooslobodilačkim pokretima i borbi u toku koje je došlo do stapanja antikolonijalne i socijalne revolucije u jedinstven proces Ivan Iveković posvećuje knjigu *Afrika u transformaciji — Antikolonijalna i socijalna revolucija u bivšim portugalskim kolonijama*.

Riječ je o vrlo značajnoj, još neistraženoj problematici ne samo u našoj politološkoj literaturi; i u svjetskoj literaturi zapaženih i ozbiljnijih sistematskih zahvata u tu tematiku veoma je malo. Stoga ovo nadasve zanimljivo i temeljito istraživanje procesa dekolonizacije i oslobodilačkih snaga, fundirano na opsežnoj dokumentacijskoj građi i nekim temeljnim postavkama marksističke misli, ima pionirski karakter u našoj politološkoj literaturi i predstavlja ozbiljni znanstveni zahvat u specifičnu stvarnost ovih zemalja. Obilje prikupljene građe svjedoči o godinama golemih preobrazbi kojima su antikolonijalne revolucije posljednjih desetljeća mijenjale kartu svijeta.

Uz predgovor poznatog i u svijetu cijenjenog britanskog afrikanista Basila Davidsona i uvodne napomene autora knjige, tematika je grupirana u tri osnovne cjeline.

1 Narodnooslobodilački pokreti u (bivšim) portugalskim kolonijama u Africi, koji su se još prije proglašenja nezavisnosti opredijelili za revolucionarne društveno-ekonomske preobražaje svojih zemalja, bili su: Narodni pokret za oslobođenje Angole (MPLA), Afrička partija nezavisnosti Gvineje i Zelenog Rta (PAIGC) i Fronta za oslobođenje Mozambika (FRELIMO). Njihovim je putem, zaobišavši fazu oružane borbe, pošao Pokret oslobođenja São Toméa i Principa (MLSTP).

U prvom dijelu *Portugalska prisutnost u Africi i proces dekolonizacije* (str. 15—79) autor veoma sistematično izlaže portugalsku prisutnost u Africi od najranijih dana do danas, te prikazuje razne oblike otpora kolonijalnoj dominaciji i izrabljivanju, kao i razvojne etape antikolonijalnog otpora u portugalskim kolonijama. Upravo »sintezom različitih oblika otpora kolonijalnoj dominaciji«, prema mišljenju autora »u portugalskim se kolonijama oblikuju oslobodilački pokreti kao široke koalicije koje su objedinile fragmentirane interese raznih klasno-slojevnih i etničkih grupa u zajedničkoj borbi za nezavisnost« (str. 55). Proces oblikovanja oslobodilačkih pokreta bio je rezultat konkretnih uvjeta borbe, a na njegove tokove utjecali su brojni faktori. U svim zemljama ono nije prošlo iste etape razvoja niti su pojedini oblici otpora imali jednako značajnu ulogu. U stvaranju svih oslobodilačkih pokreta značajnu ulogu imala je rukovodeća jezgra koju je činila aktivna i organizirana manjina s više ili manje izraženom vizijom budućnosti.

U drugom dijelu studije *Narodnooslobodilački pokreti u borbi za nezavisnost* (str. 81—218) u fokusu analize jesu oslobodilački pokreti koji su djelovali u tadašnje četiri portugalske kolonije: Narodni pokret za oslobođenje Angole (MPLA), Afrička partija nezavisnosti Gvineje-Bisau i Zelenog Rta, Fronta za oslobođenje Mozambika i Pokret za oslobođenje São Toméa i Príncipea. Prikazujući i analizirajući oslobodilačke snage koje se javljaju kao nosioci procesa dekolonizacije u četiri bivše kolonije, autor detaljno istražuje političke procese i uvjete u kojima su se one stvarale i specifične okolnosti u kojima su djelovale, što je u velikoj mjeri utjecalo na sadržaj tih procesa u svakoj tadašnjoj koloniji, a kasnije i na putove razvoja novooslobođenih zemalja.

U trećem, završnom poglavlju *Antikolonijalna i socijalna revolucija* (str. 221—304) detaljnom analizom autor odgovara na neka relevantna pitanja: koji su objektivni i subjektivni aspekti krize kolonijalnog sistema? Kako se u procesu antikolonijalne i socijalne revolucije organiziraju subjektivne društvene snage?

Kakva je revolucionarna praksa tih narodnooslobodilačkih pokreta i zemalja te kakve su njihove idejno-političke koncepcije?

Autorova je teza da je u toku oslobodilačke borbe u bivšim portugalskim kolonijama došlo do stapanja antikolonijalne i socijalne revolucije u jedinstveni proces i to mnogo više nego u drugim dijelovima koji su bili zahvaćeni sličnim procesima. Potrebnom analizom autor pokazuje da su antikolonijalne i socijalne revolucije u Angoli, Gvineji, u Zelenom Rtu, Mozambiku i São Toméu autentične i nezavisne, da nisu slijedile nikakve modele ili uzore, te da su u tim procesima veoma naglašeni elementi socijalističkog razvoja.

Iako je revolucionarni proces društveno-ekonomskih preobražaja još u toku antikolonijalnog rata izazvao duboke promjene u svijesti širokih slojeva stanovništva, i još postoje društvene skupine koje pripadaju rodovsko-plemanskim zajednicama, rodovsko-feudalnim ili feudalnim društvima, ili su, pak, neposredno izrasle iz kolonijalno-kapitalističkog sistema. U takvim specifičnim uvjetima evropski modeli, osobito oni koji se odnose na ekonomsku i socijalno-klasnu strukturu kao i na političko organiziranje, nisu prikladni za razumijevanje i objašnjavanje društvenih i političkih procesa u tim zemljama. Da bi znanstveno objasnio kompleksnu društvenu i političku realnost u tom dijelu »crnog« kontinenta, u mnogo čemu drugačiju od evropskih modela, Iveković pronalazi neka interesantna rješenja i originalna analitička sredstva.

Različiti tipovi proizvodnih odnosa uzrokuju specifične socijalne i klasne diferencijacije. Kao što se proizvodni odnosi isprepliću oko jedne matrice, tako se prepliću i društveni odnosi te su oštra razgraničenja između različitih društvenih grupa nemoguća, a granice među njima veoma su fluidne. U tradicionalnim zajednicama autor pronalazi tri specifična oblika proizvodnje: primitivno-komunitarni, komunalistički i tributarni. Suprotno nekim autorima (primerice, Amilcaru Cabralu, koji zastupa gledište da su tradicionalne rodovske zajednice bile besklasne zajednice) Iveko-

vić pronalazi u tradicionalnom afričkom, a zatim i u »užem« kolonijalnom sektoru elemente društvene diferencijacije koja ne nastaje na temelju vlasništva. Izvore nejednakosti u tim uvjetima autor nalazi u prirodnoj podjeli rada, pripadnosti određenom spolu, pojedinim rodbinskim grupama ili dobnim skupinama.

Veoma su značajna i zapažanja Ivekovića o socijalnim uvjetima na afričkom selu. I pored raslojavanja koje je zahvatio rodovsko-feudalna društva, osobito u Angoli i Mozambiku, Iveković smatra da se tu teško može govoriti o seljaštvu. Na »crnom« kontinentu, prema mišljenju autora, nema klasičnog seljačkog pitanja, jer ne postoji problem zemlje. Za razliku od seoskih sredina u razvijenim evropskim zemljama, tu ne postoji odnos seljak-zemlja. Autorova je teza da je u tim uvjetima mnogo adekvatnije ove slojeve nazivati poljoprivrednicima, stočarima ili pseudoseljacima.

U kontekstu ovih istraživanja zapaženo mjesto pripada analizi radničke klase. Autor dokazuje da je zbog privredne nerazvijenosti, afrička radnička klasa bila ne samo malobrojna, nehomogena, neorganizirana, atomizirana poput seljaštva i s poluseljačkom ideologijom, već i nekvalificirana i međusobno nepovezana. Radnička klasa odnosno njezini najbrojniji slojevi nisu ni mogli imati tradiciju klasnih i političkih borbi, niti je ona raspolagala vlastitim organizacijama sindikalnog i političkog karaktera. »Ako se uopće može govoriti o postojanju autohtone radničke klase, onda su za nju bila rezervirana nekvalificirana pomoćna i sezonska zaposlenja« (str. 231). Autor osporava tezu da radnička klasa mora biti »avangardna« snaga, dominantni subjekt historijskih zbivanja i epohalnih promjena.

Kao što u uvjetima opće nerazvijenosti afričkih zemalja nije moguće govoriti o postojanju klasične radničke klase, tako se ne može govoriti ni o klasičnoj buržoaziji konstituiranoj u klasu za sebe. Mnogo je pravilnije govoriti o poluburžoaziji ili pseudoburžoaziji, koja je u ovim zemljama u historijskom smislu bila najrazvijeniji društveni sloj. Iz tog sloja proizašli su malobrojni intelektualci koji će imati ključnu ulogu u

konstituiranju narodnooslobodilačkih pokreta i u formuliranju njihovih programa.

Za razumijevanje političkih informacija u portugalskim kolonijama i, kasnije, u narodnooslobodnim zemljama, a koje se razlikuju od klasičnih evropskih narodnofrontovskih i partijskih modela, značajna je Ivekovića teza o primjenjivosti termina »historijski blok« (po uzoru na Gramscija) i na ove afričke zemlje. Politička je nezavisnost donijela nove podjele i srušila mit o čvrstome klasnom savezu. »Historijski blok« je više spontana nego svjesna tvorevina; on je »ujedinio elemente seljaštva (poljoprivrednika iz rodovsko-plemenskih i rodovsko-feudalnih zajednica i sitnorobne proizvođače), radništva i marginaliziranog stanovništva urbanih centara (proletera i poluproletera) i »revolucionarne« frakcije sitne buržoazije i inteligencije (iz čijih su se redova većinom regrutirali »profesionalni revolucionari«) (str. 245).

Autor smatra da nijedan sloj — bilo da je riječ o pseudoseljaštvu, poluproletarijatu ili pseudoburžoaziji — nije jedinstveno, kompaktno i organizirano sudjelovao u narodnooslobodilačkoj borbi, a zakazalo je i radništvo. U stvari, sudjelovali su elementi iz svih slojeva, »ali ne uvijek dosljedno, ne od početka do kraja, jer je, ovisno o tokovima rata i revolucije, bilo mnogo otpadništva ali i novih pridruženja...« (str. 244).

U analizu »historijskog bloka« Iveković uvodi sasvim originalni termin »narodna matrica«. Pod tim izrazom on podrazumijeva »heterogenu i široku socijalnu osnovicu narodnooslobodilačkih pokreta koju čine poljoprivrednici različitih društvenih provenijencija, seoski i gradski sitnorobni proizvođači, elementi marginaliziranog i poluproletariziranog stanovništva i radništvo iz gradova« (str. 249).

Iveković nalazi da Lenjinov koncept »profesionalnih revolucionara« predstavlja značajan doprinos u organiziranju masa kako bi one postale efikasno oružje borbe protiv kolonijalizma i neokolonijalizma. »Profesionalni revolucionari«, porijeklom iz redova sitne domaće buržoazije i radništva, nastojali su us-

mjeriti »ogromnu društvenu energiju, sistematizirati i racionalizirati elemente spontane ideološke svijesti, koje je lučila narodna matrica...« (str. 245). Radničkoj klasi potrebne su organizacijske i intelektualne sposobnosti profesionalnih revolucionara »a ovima pak treba ideologija radničke klase, jer ne raspoložu vlastitom« (str. 246).

U nastavku istraživačkog rada autor raspravlja o karakteru novih oblika političkog organiziranja. Podrobnom analizom utvrđuje da su u nekim zemljama osnovane partije uz očuvanje masovnih pokreta, dok je u nekim (bivšim) portugalskim kolonijama sačuvana ranija frontovska struktura uz obrazloženje da zbog opće materijalne i društvene nerazvijenosti nisu još sazreli subjektivni uvjeti za osnivanje partije. U nekim pak zemljama u okviru fronte postoji partija koja njome rukovodi.

U posljednjim odjeljcima studije autor nas upoznaje s ideološkim koncepcijama koje su se postupno radale u proturječnom procesu. Istovremeno saznajemo i o »pogrešnim« ideologijama koje, u većoj ili manjoj mjeri, odstupaju od glavnog pravca razvoja revolucionarnog procesa. Pri tome Iveković ne misli samo na strateške koncepcije sukobljene s osnovnom linijom koju diktira praksa anticolonijalne i socijalne revolucije, nego i na različite taktike koje objektivno mogu dovesti u pitanje samu strategiju narodnooslobodilačkog pokreta.

Razmišljajući o daljnjim putovima razvoja u novooslobođenim zemljama, autor misli da je socijalizam i za ove zemlje put izlaska iz zaostalosti i ostvarenja ekonomske i političke emancipacije na međunarodnom planu; on je »konkretna metoda kojom žele eliminirati socijalne nepravde naslijeđene iz prethodnog razdoblja, oruđe kojim kane graditi društvo iz kojeg će postepeno biti eliminirani svi oblici eksploatacije, perspektiva bolje budućnosti« (str. 302).

Kao što se može zapaziti, riječ je o zaista značajnoj, ali istovremeno kompleksnoj i specifičnoj društvenoj i političkoj realnosti, ponekad teško razumljivoj evropskom promatraču. Svojim temeljitim izražavanjem, fundiranim na opsežnoj dokumentacijskoj građi, te mar-

ksističkim pristupom analizi suvremenih političkih zbivanja, Iveković je dao izuzetno značajan, originalni i nezamjenjiv doprinos znanstvenom rasvjetljavanju narodnooslobodilačkih pokreta u borbi protiv kolonijalnog neprijatelja, ali i vlastitih slabosti, kao i procesa anticolonijalne i socijalne revolucije u bivšim portugalskim kolonijama.

Temeljitosti rada pridonijelo je i teorijsko (marksističko) obrazovanje autora, a posebno njegova dugogodišnja zaočupljenost ovom problematikom. Nova saznanja o problemu omogućila su i autorova neposredna promatranja za vrijeme obilazaka tih područja, kao i neposredni kontakti s istaknutim akterima anticolonijalne revolucije u tim zemljama, koje Iveković znalački i inventivno koristi u znanstvenoj obradi specifične društvene i političke realnosti. Autorov osjećaj i smisao za istančanu i produbljenu analizu, ali i kritički odnos prema raspoloživim informacijama izražen je na mnogim stranicama ove vrijedne knjige.

U istraživanju društvenih i političkih pojava i procesa u tom dijelu svijeta autor je došao do nekih originalnih rješenja; u nekim slučajevima izgradio je i nova analitička sredstva koja su izuzetno značajna za razumijevanje događaja u (bivšim) portugalskim kolonijama na afričkom kontinentu, kao i za marksističku analizu aktualnih političkih i društvenih procesa u novooslobođenim zemljama.

Ova studija predstavlja ne samo prvu temeljitu znanstvenu obradu burnog procesa dekolonizacije u bivšim portugalskim kolonijama u nas, ona je i jedno od pionirskih djela u jugoslavenskoj politološkoj literaturi o ovoj problematici.

U težnji da svoja izlaganja i istraživanja što bogatije i svestranije dokumentira nizom podataka, autor je pojedina razmatranja u knjizi opteretio stanovitim ponavljanjima, što opterećuje čitaoca i ponekad negativno djeluje na sistematičnost u izlaganju.

I pored ovih sitnih zamjerki, studija Ivana Ivekovića *Afrika u transformaciji* veoma je značajno djelo u jugoslavenskoj politološkoj znanosti i afrikanistici.

Recenzija
UDK 916 + UDK 908 (6)

Ieuan LL. Griffiths:
An Atlas of African Affairs

Methuen Co. Ltd., New York and London 1984.

Afrički kontinent uvek je predstavljao privlačnu temu stručnjacima raznih profila, bilo da su proučavali afričku prošlost bilo savremenost. Brojnost tema ali i država na tom prostoru zahtevaju od istraživača temeljno poznavanje područja istraživanja koje se stiče samo višegodišnjim strpljivim radom. Stoga nije čudno što kod nas nema puno poznavalaca Afrike, jer je uz kabinetski rad neophodno boraviti na terenu, bez obzira da li se čovek bavi prirodnim ili društvenim naukama.

Autor atlasa profesor Griffiths imao je dragocene mogućnosti da svoj predavački i istraživački rad na Školi afričkih i azijskih studija Univerziteta Sussex u Velikoj Britaniji upotpuni višesećnim i višegodišnjim boravcima u Africi. Tako su njegova istraživanja započeta u institutu i biblioteci škole upotpunjena putovanjima čija je maršuta bio prostor od Kejpa do Kaira, od Las Palmasa do Zanzibara.

Knjigu čine pet celina koje su dopunjene s tri priloga. Lista skraćena koje se upotrebljavaju nalazi se na početku što znatno olakšava praćenje teksta, a dani su i podaci o projekciji koja je poslužila kao osnov za brojne kartografske priloge. Nije izostavljeno ime crtača vrednih kartografskih priloga Susan Rowland koja je svesno i kvalitetno obavila svoj posao. U kratkom uvodu autor se zahvalio svima koji su pomogli da knjiga ugleda svetlo dana. Lep običaj, u nekim sredinama gotovo zaboravljen.

Atlas otpočinje analizom onoga što je nazvano Afrika — poluostrvska barijera, na što se logično nastavlja objašnjavanje fizičkih karakteristika kontinenta. Klimatologiji i vegetaciji posvećeno je

dovoljno pažnje. Posebno je zanimljiv odeljak na temu »Suša i glad«, tih, na žalost, redovnih pratilaca života velikog broja stanovnika tog kontinenta. Autor nije ostao samo na pojašnjavanju geografskih aspekata tog problema već je ukazao i na njegove političke implikacije. Naravno, nisu zaobiđene ni aktivnosti koje se provode da bi se suša i glad ublažile. Uz to, bolesti i epidemije odnose danak u ljudskim životima. Po procenama WHO (Svetske zdravstvene organizacije), oko 250 miliona stanovnika je bolesno, a uz to milion dece i maloletnika umire svake godine. Demografska eksplozija tek je jedna tema sa spiska problema. Njena raspoređenost ne može se podvesti pod zajednički nazivnik s obzirom na populacionu šarolikost koja je u dobroj meri uslovljena i geografskim faktorima. Vredna pažnje je i karta uz prilog o jezicima na kojoj su naznačena govorna područja pet najznačajnijih jezičkih grupa, a podatak da je dve hiljade dijalekata u upotrebi govori sam za sebe dovoljno. Neki od dijalekata su iz porodice jezika, a neki se govore na manjem području. Povezano s tim je i pitanje pismenosti kojim se završava prvi deo. Podaci iz 1979. govore da je u deset zemalja pismeno bilo manje od 10% stanovnika. Obrazovni problemi naročito su izraženi kod siromašnih zemalja i onih u kojima znatan broj stanovnika čine nomadi.

Afrička istorija prikazana je od najranijih vremena preko takozvanog evropskog perioda uz brojnu kartografiju koja nije samo puka ilustracija teksta nego je u njegovoj potpunoj funkciji, zapravo njegov je integralni deo. Od iskrcavanja Portugalaca na afričko tlo 1415. i osvajanja luke Ceuta, smatra autor, na delu su različiti i veoma često suprotstavljeni interesi evropskih zemalja. Posebno unosna grana »biznisa« onog vremena bila je trgovina robovima koji su brodovima prevoženi iz svoje postojbine u Severnu i Južnu Ameriku, zemlje Persijskog zaliva i drugde. Vidno mesto u toj temi zauzima i karta na kojoj su ucrtane luke odakle je ta živa roba prevožena te najvažnije brodske rute.

Otimačina za pojedine teritorije između Britanaca, Francuza, Nemaca, Ita-

lijana i Portugalaca koji su želeli »samo« po parče Afrike za sebe, te period kolonijalne podele teritorije delovi su drugog poglavlja, koje se završava prikazom razvoja borbe afričkih zemalja za nezavisnost. Iako je borbu za oslobođenje od kolonijalnog jarma predstavio u obliku kratko sročeni, gotovo telegrafskih saopštenja o svakoj zemlji, autor nije zaboravio da ukáže na još otvoreno pitanje Juga Afrike i Namibije.

Treća tematska celina otpočinje razmatranjem država za koje autor smatra da su u suštini kolonijalne kreacije, transformisane u nezavisne države, jer su njihove granice, oblici i veličina deo kolonijalnog nasleđa. Njihov politički život bremenit je poteškoćama raznih vrsta koje otežavaju ekonomski problemi jer ukupni društveni bruto proizvod šesnaest država nije prešao milijardu dolara u 1980. A u tri države DBP bio je manji od 100 miliona dolara. Da bi se bolje razumele relacije naveden je primer cene jedne britanske fregate: 150 miliona dolara 1983.

Neke države koje ne zauzimaju veliku površinu često su pogodna meta za neokolonijalističke pritiske. Uz to, primećuje se da i diplomatsko predstavljanje pojedinih zemalja nije zadovoljavajuće, što je uslovljeno znatnim izdaciama koje održavanje diplomatske službe iziskuje.

Panafrikanizam i problemi ujedinjenja teme su koje još ne silaze sa dnevnog reda.

Državni udari i uloga nacionalnih armija u njima kratko su obrađena tema, na koju se nastavlja razmatranje političke problematike Libije, Senegambije, Ugande, Zaira, Nigerije, iredentizma u Somaliji, etiopskim otvorenim pitanjima vezanim za Eritreju, borbom naroda Zapadne Sahare te angolskim i zimbabveanskim graničnim pitanjima.

Našlo se prostora i za objašnjenje specifičnosti odnosa Francuske s pojedinim zemljama i problema 14 afričkih država koje se svrstavaju u LLC zemlje (Land Locked Countries) — kontinentalno zatvorene zemlje, tj. zemlje bez direktnog izlaza na more. Ovakav geografski položaj nameće specifične me-

dunarodne odnose s tranzitnim i obalskim zemljama, naravno uz mogućnost političko-ekonomske ucene i blokade LLC država. S obzirom da afrički kontinent opasuju i važni pomorski pravci istaknut je i značaj četiri strateški vrlo vredne tačke: Gibraltara, Sueza, Kejpa i Bab el Mandeba.

Ekonomski aspekti afričke svakodnevice tema su posebnog poglavlja u kome se analiziraju nacionalne ekonomije koje su male, te tradicionalni načini korišćenja tla. Kultiviranje obradivih površina nije dovoljno, a neke od zemalja napravile su katastrofalne greške u izboru ratarskih kultura. Poznata je situacija s kikirikijem koji posle određenog broja godina toliko iscrpi zemlju da ona postaje agrarno gotovo bezvredna. Uz to, dat je pregled najznačajnijih poljoprivrednih proizvoda koji su životno značajni za nacionalne ekonomije, ali su veoma podložni kolebanjima cena na svetskom tržištu. Razmatra se posebno i ekonomska situacija Gane i Obale Slonovače, Zambije, Kenije i Tanzanije, a dosta pažnje posvećeno je i energetskim resursima, značaju reka, turizma, urbanizma, glavnim gradovima i pitanjima transporta.

Afrički je jug posebna tematska celina u kojoj je uspešno prikazana složena situacija u tom regionu, uz analizu političkih, ekonomskih, vojnih i geografskih aspekata tog problema.

U prilogu atlasa dati su: hronologija afričke nezavisnosti, popis glavnih gradova i država, promene u vladama i političkim liderima u postkolonijalnoj Africi, najnoviji podaci o stanovništvu i nacionalnom bruto proizvodu.

Obilje tema koje je zahvatio u radu, umešnost u izlaganju i najsloženijih pitanja rezultat su autorova vrhunskog poznavanja afričkog kontinenta. To čini atlas profesora Griffithsa vrednim štivom onima koji se interesuju za crni kontinent. Rad takvog kvaliteta, a pri tome i skromnog obima, autor prikaza nije imao prilike videti u domaćoj literaturi. Bilo bi dobro da naši izdavači razmotre mogućnost objavljivanja ovog atlasa i kod nas.

Recenzija

UDK 1(09) (05)

Godišnjak za povijest filozofije 2

CKD, Zagreb 1984.

Odjel za povijest filozofije Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984.

Svakako treba pozdraviti izlazak (premda sa stanovitim zakašnjenjem) novog, drugog broja *Godišnjaka za povijest filozofije* koji, pod uredništvom dr Franje Zenka, donosi referate sa simpozija »Kant danas«, što ga je 20. i 21. ožujka 1984. u Zagrebu priredio Odjel za povijest filozofije Centra za povijesne znanosti u Zagrebu zajedno sa Kulturnim i informativnim centrom SR Njemačke i Austrijskim kulturnim institutom iz Zagreba. Objavljeni su svi referati, osim referata Zvonka Posavca »Kant — Hegel«, a uključen je i rad G. Gretića »Kant i ontoteologija« koji nije čitan na simpoziju. Radovi gostiju sa sveučilišta u Mainz, Saarbrückenu i Beču tiskani su u prijevodu (D. Barbarić i Božica Zenko) na hrvatski. Svakom radu dodan je manji ili veći sažetak na njemačkom jeziku.

U uvodnoj riječi »Kant na obnovljenom hrvatskom sveučilištu u Zagrebu« pokojni prof. Vladimir Filipović govorio je o ulozi koju je Kantova filozofija imala kada se, u sklopu 1874. godine obnovljenog sveučilišta u Zagrebu, obnavljao i studij filozofije. Franjo Marković, nosilac filozofijske katedre, bio je pri tome vođen kantovskom idejom »kritičkog utemeljenja filozofiranja« do koje je došao preko Herberta, odbijajući da u uvjetima kada hrvatska filozofijska tradicija (»latinističko-humanistička« i skolastička) više nije bila živa niti adekvatna suvremenim prilikama prenosi na hrvatsko tlo i preuzima gotovo evropske filozofijske sustave. U »Transcendentalnoj nauci o metodama« u *Kritici čistog uma* (a i na drugim mjestima) Kant, naime, govori o tome da se (ako

nije riječ samo o historijskom znanju) filozofija ne može naučiti, jer ona nigdje nije pozitivno dana, već da se može naučiti samo filozofirati. Otuda je Markovićev princip bio taj da »u nastavi možemo poći samo putevima filozofiranja, a ne s polazišta gotove filozofije« (str. 9). Na toj je osnovi zatim sam Kant bio tema u predavanjima i seminarima Franje Markovića, kao i njegova nasljednika Alberta Bazale. Otvorivši na taj način diferenciju filozofije i filozofiranja, putem koje se zapravo i zbiva »kritičko filozofiranje« za razliku od samo historijskog pristupa filozofiji koji iz nje nikada ne može izlučiti zbiljsko filozofiranje, otvorio je Filipović ujedno i onaj horizont unutar kojega je jedino moguće primjereno pristupiti Kantu, a to znači, unutar kojega je jedino moguće primjereno razumjeti i referate koji slijede (čak bez obzira na intencije samih autora). Konstitutivni element takva pristupa mora biti (makar samo implicitno) i odnos spram »duha narodnog« (F. Marković), putem kojeg je jedino i moguće živo, zbiljsko filozofiranje, za razliku od pukog povodenja za filozofijom »tudih« sredina i »tudeg duha«, da bi tek na toj pretpostavci uopće bi moguč i jedan smisljeni »međunarodni« filozofski dijalog. Upravo kod Kanta vidimo da čak ni kozmopolitizam nije negacija narodnog i nacionalnog, nego da pretpostavlja njihovu afirmaciju.

Filozofiranje, »zbiljska filozofija« tema je i referata Gerharda Funkea (Mainz) »Logika, sistematika, arhitektonika u Kantovoj transcendentalnoj filozofiji«. Sistematika, arhitektonika samog uma putem filozofiranja (koje se »može učiti samo vježbom i vlastitom upotrebom uma« — Kant) proširuje filozofiju od teorijske, školske, koja ima samo spoznajni interes bez obzira na svrhu (odnosno, gdje je um upotrebljiv za različite svrhe), do zbiljske, praktičke filozofije, koja um ne upotrebljava u druge, njemu strane svrhe, nego je vođena posljednjom svrhom samog uma. Tako »jednostrani teorijski filodoks«, »vještak uma« postaje »zbiljski filozof«, »učitelj mudrosti«. Uz druge ćemo referate, međutim, vidjeti koliko je »pukotinu koja

spoznajnoteorijski preostaje« moguće »filozofijsko-praktički, dakle moralnofilozofijski zatvoriti« (str. 26), odnosno ne otkriva li se u Kantovu filozofiranju još neka dimenzija.

Kao što je u prvom referatu, kao povijesno polazište filozofiranja, bio osobito istaknut slobodan razvoj »narodnog bića« (Marković), tako je sada racionalni (ne racionalistički), logički karakter zbiljskog filozofiranja, koji se sastoji u »slobodnoj i vlastitoj a ne ropski oponašajućoj upotrebi svog uma«. Putem kritičkog, pravog filozofiranja, kakvo je Kantovo, iz puke historije nekog naroda oslobađa se njegova izvorna povijest, a iz školske teorije zbiljska, praktička upotreba uma — kao što, čini se, poručuju ovi referati.

Časopis nadalje donosi tekst D. Barbarića »Uz 'prvu analogiju iskustva', koji nas vodi u samo središte Kantova filozofiranja. Autor, pažljivo i izuzetno suživiljeno interpretirajući Kantovu analizu vremena, gdje se vrijeme napokon pokazuje kao kontinuirana veličina, i polazeći od neprestanog negiranja ničega koje se zbiva u kontinuiranom toku vremena (vrijeme, naime, nema najmanjih, jednostavnih dijelova između kojih bi morala biti praznina, ništa), tu negaciju, odvratanje od ničega, primat bitka nad nebitkom (savladavanje, potiskivanje »slučaja, skoka, hiatusa, slijepe nužde, bezdana, onog beskonačnog«) razumije kao osnovni karakter sveg Kantova filozofiranja. Međutim, čineći korak dalje k samom porijeklu toga stajališta, autor na kraju teksta, u jednom obratu, govori o »respektu« spram Kantova »iskustva 'jeze pri prizoru bezdana refleksije, a u bilj. 10 pak govori o jednom »smjeru Kantova filozofiranja« u kojem se zbiva uvođenje »realiteta onog negativnog«. Mislimo da je upravo to odlučno, te bismo s time u vezi dodali slijedeće: karakter samog vremena ništa ne govori o stvarima kakve su same po sebi, nego se odnosi samo na pojave; kontinuiranost koja prema »matematičkim načelima« konstituira zor i opažaj pojava mijenja svoj karakter u »dina-mičkim načelima«, gdje u odnosu na pojave ima samo »regulativni« karakter, jer se pojave ne mogu pod kategorije

supsumirati direktno nego tek putem svojih shemata, što proizlazi iz izvorne, neponištiwe diferencije osjetilnosti i razuma; kontinuitet koji se javlja u »transcendentalnoj dijalektici« ima opet samo regulativni karakter u odnosu na iskustvo i ne da se više putem vremena shematizirati, nego samo simbolizirati u analogiji s vremenom; zatim, u prijelazu iz teorijskog na praktički um nema nikakva kontinuiteta, već je taj prijelaz, prema Kantovu shvaćanju, jedan neobjašnjivi, neistraživi obrat, upravo skok, slučaj — kao što se i sam teorijski um kod Kanta temelji na »kopernikanskom obratu« — i proizlazi iz izvorne diferencije prirode i slobode; itd. Dodajmo još na kraju i Kantovo teleološki (ali ne moralno) pozitivno vrednovanje rata u sklopu njegove koncepcije povijesti. Iz svega toga vidimo da se kontinuiranost zapravo sve više povlači, a na njezino mjesto sve više stupa upravo neki hiatus, saltus ili čak casus, fatum. Ovaj referat stoga smatramo značajnim poticajem da se promisli odnos kontinuiranosti i diskontinuiranosti kao jedan od središnjih problema Kantova filozofiranja. Autorova interpretacija vremena pruža za to temeljne pretpostavke.

Referat B. Despota »Kant i Schelling« stoji na neki način u vezi sa prethodnim referatom, ukoliko je tu, upravo u kontekstu spomenute bilješke, bilo upozoreno na jednu smislenu, dublju povezanost Kantova filozofiranja sa Schellingovim. Odnos Kanta i Schellinga pokazan je putem pojma slobode, koji se kod Kanta raščlanjuje u tri pravca: sloboda samo kao ideja (u *Kritici čistog uma*), sloboda kao samoodređivanje uma (u *Kritici praktičkog uma*) i sloboda kao samosvrha (u *Kritici snage suda*, kako prevodi Despot), pri čemu za Kanta postoji samo princip te raščlambe, ali ne i »jedincati, apsolutno prvi, opći princip svih istina« (ovo posljednje je za autora »primarni Kantov uvid, njegovo izvorno metafizičko iskustvo«). Za razliku od Fichteova uspostavljanja jedinstva putem onoga Ja, u kojem je sadržan »idealistički pojam slobode«, Schelling traži pozitivni, realni pojam slobode, koji je jedini pojam onoga na-

šim spoznajnim moćima (kako pokazuje Kant) nedohvatljivog »Po sebi«. To »Po sebi« jer pra-bitak, htijenje, pra-temelj, bezdan, ono bezumno i slijepo, »a priori neprovidna, bez-umna, ne-razumna, slijepa« sloboda, koja se putem povijesti, filozofije i religije na koncu pomiruje sa idealnom slobodom. Možemo primijetiti da se tu kod Schellinga na drugi način javlja onaj ne samo temporalni, nego i logički diskontinuitet koji Kant iskazuje odricanjem jednog, jedinstvenog, apsolutno prvog principa, u čemu opet naziremo onaj hiatus, saltus itd. Sami Schellingovi izrazi su pri tome, kao i kod Kanta, često samo negativni (Kant govori o neobjašnjivosti, neistraživosti, nepojmljivosti i sl.). Tu, ne samo sličnost, dokumentira i to da je Kant (za razliku od Fichtea, a i Hegela), kao i Schelling, daleko od apsolutizacije osamostaljenog bilo idealiteta, bilo realiteta (povijesti, odnosno prirode) (usp. str. 54), što i proizlazi iz Kantova odricanja onoga jedinstvenog, apsolutno prvog principa. Iz referata bismo na kraju pozitivno istakli odbacivanje filozofijske podjele Kantove filozofije na pretkritičku i kritičku, nasuprot njezinu čestom gotovo identificiranju samo s tzv. kritičkom fazom, kao i naizgled pretjeranu, zapravo preciznu, preko Schellinga zadržanu ocjenu Fichteova filozofiranja kao »idealnog, idealiziranog Zla« (str. 54). Da Kant nije samo preteča filozofije Fichtea, Hegela i Schellinga, nego da se putem stavljanja u odnos njegove filozofije sa Schellingovom tek otkrivaju dublji motivi njegova filozofiranja (kako na suveren način pokazuje referat), to je jedan od, mislimo, presudnih doprinosa suvremenoj diskusiji o Kantu.

G. Gretić u svom referatu preko Kanta, međutim, postavlja u suvremenoj filozofiji značajno pitanje o metafiziци kao metafiziци. On polazi od Kantova pitanja »kako je metafizika uopće moguća?« te istražuje Kantovo »utemeljenje metafizike« analizirajući problematiku »ideala čistog uma« i kritiku dokaza o egzistenciji Boga. Kako teorijski um ne može pružiti takav dokaz, a moralni dokaz (koji je za Kanta jedini održiv) nimalo ne proširuje teorijsku spoznaju, autor na osnovi toga u Kanta

otkriva jednu »krizu u koju zapada tradicionalna metafizika« o čijoj je sudbini odluka još uvijek otvorena. Posebno valja upozoriti na autorovo odbacivanje preuskih shvaćanja po kojima je metafizika kod Kanta prevladana tako da je nadomještena spoznajnom teorijom ili etikom (str. 59), kao i na poticajnu napomenu o »paralitetu« između Kanta i Platona kada je riječ o idealu čistog uma, odnosno o ideji dobra i o méthexis kod Platona (str. 63, bilj.). Mislimo da tu treba napomenuti i značaj koji transcendentalne ideje (jedna od njih je upravo ideal čistog uma) imaju zahvaljujući svojoj regulativnoj upotrebi u samome teorijskom spoznavanju. Bez njih mi, naime, ne bismo mogli imati nikakvu spoznaju koja bi bila sistematična i koja bi imala neku »formu cjeline«. Odlukom o sudbini metafizike odlučuje se, dakle, i sudbina svih znanosti, koje su bez metafizike nemoguće, iako same ne pružaju nikakvo teorijsko znanje o onome što čini sadržaj transcendentalnih ideja. Zatim, sam Kant govori o »spoznaji Boga«, premda to nije teorijska spoznaja, nego spoznaja, kako on kaže, »in praktischer Absicht«, pri čemu nam ni teorijska spoznaja, da je moguća, ne bi ništa mogla otkriti o Bogu kakav je sam po sebi. Stoga smo potpuno suglasni kad pitanje o sudbini metafizike na kraju ne svodi samo na teorijsko pitanje, nego govori o »bitnoj odluci« koja se otvara u tom pitanju. Tu odluku, dakako, ne može više donositi čovjek kao na sebe postavljeni subjekt (usp. str. 58—59).

Referati E. Heintela (Beč) »Transcendentalni idealizam i empirijski realizam« i H. Hoppea (Saarbrücken) »Sinteza i kategorije: Kant i moderna spoznajna teorija« bave se problemom iskustva i transcendentalnosti, te preko toga i odnosom filozofije i posebnih znanosti, pri čemu i ne slijede u prvom redu Kantov interes nego preko Kanta zapravo izlažu vlastito stajalište. Heintel vrši kritiku »naivnog pojma iskustva« od kojeg polaze senzualizam i empirizam, pokazujući da se u iskustvu uvijek, pored neposrednog iskušavanja, događa još i nešto »više«, naime smisao samog iskustva kao takvog, koji mo-

žemo otkriti tek kad izađemo iz neposrednosti iskustva i reflektiramo mogućnost samog iskustva, odnosno samo iskustvo kao »pretpostavku predmeta u njemu«. Ono a priori koje se otkriva tim posredovanjem »uvijek već pretpostavlja neposredno iskustvo«, ali nije ograničeno posebnim, određenim predmetima koji se u njemu javljaju (kao što je kod posebnih znanosti), nego se odnosi na predmetnost kao takvu (to je filozofijsko istraživanje). Na temelju toga autor se dalje bavi pitanjem supstancije, vremena, afekcija i univerzalija kod Kanta. On poriče mogućnost da »opstojno posredovanje« ikad »može samo sebe dostići u 'apsolutnoj metodi' (Hegel) i time postati 'apsolutnim duhom'« (str. 81), kao što, s druge strane, »jezičnom pragmatizmu« Wittgensteina, koji se temelji na »neposrednom jezičnom smislu«, odriče mogućnost da ikad utemelji kritičko filozofiranje u razlici spram nekritičkog (str. 77—78).

»Uzajamnu ovisnost onoga apriori i iskustva« naglašava i H. Hoppe, pri čemu on vrši jednu kritiku Kanta posve odbacujući učenje o sintetičkim sudovima a priori (koje kod Kanta stoji u funkciji »dokaza objektivnog realiteta kategorija« protiv skepticizma), a u prvi plan ističe Kantovu »transcendentalnu teoriju sinteze« koja pokazuje ne samo mogućnost naših objektivnih i nužnih spoznaja nasuprot slučajnim, subjektivnim sudovima (što je zadatak onog prvog učenja), nego, prije toga, uopće mogućnost odnošenja spram predmeta i njegova razlikovanja od subjekta. Aktualitet te posljednje teorije autor zatim pokazuje kod Konrada Lorenza, Piageta, Tugendhata i Gehlena.

Za samog Kanta, međutim, ta se »komplementarnost« neposrednosti i posredovanosti iskustva, odnosno »uzajamna ovisnost« aprioriteta i iskustva, kako nam se čini, mijenja u »transcendentalnoj dijalektici« kada je riječ o regulativnim idejama. Regulativne ideje, iako nemaju potvrdu u neposrednom iskustvu ipak na neki način upravljaju čitavim iskustvom. A kada je riječ o praktičnom umu, tu se posredovanje, refleksija, a priori, posve odvajaju od iskustva: moralni zakon važi bez obzira, čak

i protiv iskustva. Vezu sa samim iskustvom sada više ne može uspostaviti spoznajna teorija ili neko reflektiranje na iskustvo, kao što se na taj način ne može objasniti niti početno osamostaljivanje uma (kao praktičkog) od iskustva.

Pitanjima Kantove praktičke filozofije bave se dva iduća referata. Prvi je referat R. Maltera (Mainz) »Pravo na otpor i revoluciju kod Kanta«, a slijedi referat »Kantova metafizika ćudoređa i praktična filozofija« A. Pažanina. R. Malter u svom referatu želi pokazati kako kod Kanta nema nikakva proturječja kad on s jedne strane negira »pravo na otpor«, a s druge strane s oduševljenjem govori o Francuskoj revoluciji. U prvom je slučaju naime riječ o »filozofsko pravnom« stajalištu (jer revolucijom se ukida pravno stanje), a u drugom o »filozofsko povijesnom« stajalištu koje se tiče odnosa prema (u ovom slučaju pozitivnim) posljedicama nekog historijskog događaja. Ima, međutim, autora (R. Spaemann) koji uvjerljivo zastupaju tezu da je francuska revolucija za Kanta bila zapravo reforma, odnosno da tada ni u jednom momentu nije bilo ukinuto pravno stanje (usp. mjesta VII, 87 i VI, 341 u Ak. izd. koja citira Spaemann, kao i Refl. 8055). Osim toga pitanje je kako može moralna osnovu u čovjeku otkriti entuzijazam za nešto što je ostvareno putem nepravde? Na kraju, da li je za Kanta »pravno-umno i povijesno-faktičko... jedno s drugim« (ako se i apstrahira od teleologijskog promatranja povijesti) samo »slučajno povezano«? Upravo u vezi s entuzijazmom koji je probudila francuska revolucija, u »Sporu fakulteta«, govori Kant ne samo o »jednom tragu nade« nego o »svim nevjericima usprkos također za najstrožu teoriju održivom stavu: da je ljudski rod uvijek bio u napredovanju prema boljemu, i da će nadalje tako produžiti« (VII, 88), iako se to ne odnosi na povećavanje moraliteta nego samo legaliteta. To pak znači da povijest, makar promatrana strogo teorijski samo kao prirodno zbivanje koje se od nekog drugog prirodnog zbivanja ni po čemu ne razlikuje, ipak nije posve »nijema« ili »bezumna«.

Referat prof. Pažanina pokazuje koje mjesto u sklopu Kantove filozofije ima praktička filozofija. Pri tome autor naglašava, što smatramo značajnim, da se praktička filozofija sa svojom »praktično-dogmatičnom spoznajom« kao trećim i završnim stupnjem metafizike nikada ne može svesti na teorijsku filozofiju, odnosno teorijsku spoznaju. Zatim izlaze samu Kantovu praktičku filozofiju baveći se pojmom slobode, najvišeg dobra kao posljednje svrhe uma te razlikom moraliteta i legaliteta. Na koncu ostaje problem »jedinstva različitih načina života« koje je u njihovoj specifičnosti izložio Aristotel te u toj tradiciji i Kant. To jedinstvo, tako zaključuje autor, Kant nije uspio pružiti. Pitanje je samo da li se to jedinstvo može svesti na jedinstvo uma kao što je to htio Hegel, ili ga treba potražiti na neki drugi način? Što se tiče odnosa filozofije povijesti i praktičke filozofije (str. 127) mislimo da je za Kanta sistematsko mjesto filozofije povijesti ne praktička filozofija nego »kritika teleološke rasudne snage« (»nauka o metodi«) kao posredni član između teorijske i praktičke filozofije. Osim već spomenutog razlikovanja teorije i prakse (sam autor citira Kanta: »Netko tko poznaje praktičku filozofiju, zato još nije praktički filozof«) pozitivno bismo upozorili i na autorovo razlikovanje temeljnih metafizičkih pojmova kod Kanta od matematičke konstrukcije pojmova (str. 119, 118).

Posebno je interesantan rad F. W. Veauthiera »Uz razvoj pojma apriornosti od Kanta nadalje«, u kojem autor skicira suvremenu recepciju problema onoga a priori. Tako se E. Troeltsch bavi »religioznom apriori« čiji je sadržaj sam »odnos apsolutnoga prema konačnom duhu«, pri čemu se ono racionalno »aktualizira« u individualnom, psihičkom. Kod N. Hartmanna apriori je ovisno o promjenama granica identičnosti kategorija spoznaje i bitka, ovisno je o »povijesnom procesu duhovnog života«, kao što K. Lorenz apriori shvaća kao nastalo u prirodnoj povijesti ljudske vrste (hipotetski realizam). A K. Popper zastupa »genetički apriorizam« i »psihologijsko apriori« koje bi čovjek želio propisati ali

koje ne mora uvijek i »važiti a priori«. U sažetku autor još daje napomenu o »apriori životnog svijeta« kod Husserla, te spominje »genetičku psihologiju« (Piaget) i »biologiju spoznaje« (Riedl). Na početku referata upozorava na apriori kod Schelera, Habermasa, Apela i Heideggera. Referat je značajna pomoć za orijentiranje u filozofiji dvadesetoga stoljeća i za povratno razumijevanje samoga Kanta s tog gledišta.

Posebne je pažnje vrijedan referat F. Zenka »Kant u hrvatskoj filozofiji«, kako spominje autor, prvi takav rad uopće. Prisutnost Kanta u hrvatskoj filozofiji »masivnija je od prisutnosti bilo kojeg drugog novovjekovnog mislioca njegova ranga, izuzev možda Marxa« (str. 181) i konstantno je karakterizira »energička volja« da se produktivno prihvati dijalog s Kantom. Ta je produktivnost ujedno i »indeks životnosti« hrvatske filozofije — tako sam autor sažimlje rezultate svoga istraživanja. Na početku je dana jedna »tipologizacija recepcije« Kanta, a zatim je naznačeno da se ta recepcija kreće unutar tri tradicije u hrvatskoj filozofiji. Značaj Kanta još je više istaknut time što je upozoreno da se te tradicije formiraju upravo pod njegovim utjecajem (str. 160). To su najprije »aristotelovsko-skolastička« i neoskolastička tradicija (J. B. Horvath, »semiskolastička« S. Čučića, pokušaji utemeljenja »kršćanske filozofije« u F. Račkoga i V. Šveleca, te S. Zimmermann kao »glavni predstavnik naše neoskolastike«), zatim »građansko-liberalna struja« (F. Marković, A. Bazala, V. Filipović) i »neomarksizam« (M. Kangrga). Autor se pri tome bavi samo »idealno tipskim primjerima« (koje smo naveli u zagradama) pojedinih pravaca recepcije, a ne pretendira (u okvirima referata) na iscrpnost. S osobitim zadovoljstvom čitamo da autor nastavlja svoja istraživanja na tome području. Naposljetku, u takvim istraživanjima, mislimo, svakako nije riječ samo o historijskom interesu, nego prije svega o interesu da se i u okviru hrvatske filozofije još jednom potakne pravo, zbiljsko filozofiranje. Tim posljednjim referatom smisleno je zaokružena cjelina svih objavljenih radova.

Što se tiče prevodenja (referate G. Funkea i H. Hoppea preveo je D. Barbarić, a ostale Božica Zenko), treba reći da se radi o preciznim, jasnim, čistim, transparentnim prijevodima kroz koje govori sam izvorni tekst. Prevodioci ne nameću vlastiti izražaj te isto tako ne čuvaju nepotrebno izražaj originalnoga teksta tamo gdje je neprenosiv u standardni hrvatski jezik (ovo posljednje možda na dva-tri mjesta u prijevodu referata G. Funkea). Naročito je prevoditeljica težila da kod teže prevodivih riječi u zagradi dađe i original.

Na kraju zaključimo, najprije, da je riječ o odsada nezaobilaznoj knjizi za svako znanstveno istraživanje Kanta u nas, jer sadrži radove (koji se sada prvi puta objavljuju) najmjerodavnijih naših i inozemnih poznavalaca Kanta (dakako ne svih). Iako je u okviru jednoga takvog izdanja nemoguće obuhvatiti, čak ni naći, sve teme koje se otvaraju kod Kanta (problematika tzv. pretkritičke faze, »kritike rasudne snage« i sl. ostala je po strani), ovaj broj *Godišnjaka* otvara pristup temeljima Kantove filozofije, kao i pristup mnogim posebnim pitanjima njegove teorijske i praktičke filozofije, te pitanjima recepcije Kanta. Uz to, od velike su koristi i upućivanja na relevantnu, uz temu vezanu literaturu. Poseban značaj toj publikaciji pridaje i to što (implite) sadrži i dijalog naših i stranih filozofa, omogućujući tako da se sama tema sagleda u evropskim razmjerima (pri čemu mi zapravo jednako tako činimo Evropu kao i Nijemci i Austrijanci). No, prije svega, s jedne strane kao dokument a s druge kao poticaj filozofiranja kroz dijalog s Kantom, smatramo drugi broj ovoga časopisa dostojnim iznimne pažnje. Poželjeti je samo da se tradicija takvih izdanja i ubuduće nastavi.

Srećko Kovač

Recenzija
UDK 316.7 (08)

Zbornik: Podkulture / 1

Istraživačko-izdavački centar SSO
Srbije, Beograd 1985.

Podkulture je naziv zbornika koji je, kako iz uvoda saznajemo, oformljen s namjerom da okupi autore koji se bave fenomenom podkultura i da time pridonese njegovu osvjetljavanju. Zbornik je prvenstveno posvećen problematici jugoslavenskih podkultura, no kako je o njima teško govoriti ne imajući u vidu »svjetske« podkulture, sastavljač je odlučio da u prvom broju zapažen prostor posveti tekstovima u kojima se Jugoslavija ne spominje.

Podkulture/1 sadrži sedam tekstova od kojih tri za predmet istraživanja imaju engleske i američke podkulture, jedan mađarske, a tri se odnose na jugoslavensko društvo. Najopsežniji tekst u zborniku, pod naslovom »Podkulture, kulture i klasa«, dio je knjige *Ritualni kao oblici otpora* (priređivači: Hol i Džekson) i predstavlja rad četvorice autora (Džon Klark, Stjuard Hol, Toni Džeferson, Brajan Roberts). Zajedničko svoj četvorici jest klasno poimanje podkultura. Ali, usprkos razlikama u promišljanju pojedinih problema, npr. kontrakulture, čitanjem nije moguće utvrditi tko je od spomenutih autora što napisao. U većem dijelu rada riječ je o pokušaju da se pokaže kako su radničke podkulture, nastale nakon drugoga svjetskog rata, klasne podkulture koje na iluzoran način pokušavaju prevladati suprotnosti nerazriješene u kulturi vlastite klase. Čitava analiza počinje određivanjem osnovnih kategorija.

U tekstu se pod kulturom podrazumijeva specifičan način života grupe ili klase »značenja, vrijednosti i ideja oteotvorenih u institucijama, u društvenim odnosima, u sistemu verovanja, u društvenim običajima i navikama, u korištenju predmeta i u materijalnom životu«.

Kultura kao »način života« rezultat je načina proizvodnje u kome se jedni pojavljuju kao dominantni, a drugi kao podređeni, pa se tako odnose i kulture tih društvenih grupa ili klasa. Radnička i građanska kultura jesu u odnosu subordinacije i dominacije. Dominantna se kultura predstavlja kao jedina i teži da podredi, odredi ili uklopi u sebe ostale kulture. Nakon takvog određenja kultura, podkulture su shvaćene kao »pod-sistemi unutar veće kulturne mreže«, radničke kulture, koja im je svima, bez obzira na razlike u stilu (Skin hedi Tedibojsi, Modsi), »roditeljska kultura«.

Podkulture imaju nešto zajedničko s roditeljskom kulturom, dakle imaju nešto klasno. Tako shvaćene podkulture ne daju se misliti u literaturi često rabljenim pojmom »omladinske kulture«, jer on, po mišljenju autora, skriva klasične osobine podkultura prikazujući omladinu kao novu klasu.

Sljedeća velika tema razmatrana u radu jest kontrakultura. Pod tim pojmom objedinjene su različite podkulture srednje klase. U tekstu se mogu naći različite ocjene kontrakulture, izazvane činjenicom da pripadnici srednjeg sloja ustaju protiv vlastite roditeljske kulture. To djeluje zbunjujuće, pa je kontrakultura jednom ocijenjena kao izraz potreba samoga proizvodnog sistema i time oštro dovedena u pitanje, a drugi put, u razmaku od samo nekoliko stranica, kao »razorna snaga cijelog društva«.

Osnova analize — teza o načinu proizvodnje koji stvara dominantnu i podređenu klasu i njima pripadajuće kulture — nepodesna je utoliko, ukoliko se iz nje može zaključiti da je radnička kultura posebna vrijednost koju ne bi trebalo prevladati jednako kao i buržoasku.

Skinheadi ne prestaju biti raspamećena gomila, čije su glavne odlike militantni rasizam i nogometno huliganstvo, time što su podkultura radničke klase. Kontrakultura nije u cijelosti određiva granicama vlastite roditeljske kulture ili proizvodnim potrebama sistema.

Tekst Majkla Brejka »Nevidljiva djevojka, kultura ženstvenosti protiv muževnosti« pisan je da bi se odgovorilo na pi-

tanje zašto su podkulture u većini slučajeva »po formi muške«. Autor tvrdi da se u okvirima podkultura nisu razvili modeli ženstvenosti bitno odvojeni od tradicija, tj. da je odnos mladića i djevojaka, uz podkulturne specifičnosti, gotovo jednako nelistinski kao i uobičajen odnos spolova. Skinhead djevojke vole grubijane, a i same često mlate; hipijima su najdraže razuzdane i dugokose; rock'n roll je »potucaj i razbij« psihologija; punkeri su nešto malo bolji. Takvo otužno stanje obrazloženo je time što podkulture »reflektiraju seksizam vanjskog sveta, koji još uvek prihvata podjelu rada je polove i tradicionalno mesto žene u oblicima produkcije i reprodukcije«.

Majkl Brejk je, braneći svoju tezu o neprevladanosti tradicionalnog odnosa spolova u podkulturama, zanemario krupne razlike među podkulturama i među generacijama (pedesetih, šezdesetih, sedamdesetih godina), pa od tuda mogu proizaći pretjerano uopćeni zaključci, poput završnog, o neljudskom položaju žene u rocku, koji je neozbiljan svakom tko je bez razmišljanja u stanju nabrojiti pet grupa članovi kojih su djevojke. Treći rad posvećen je svjetskim podkulturama, a napisao ga je Vladimir Anđelković pod nazivom »Nova levica, kontrakultura i istočne religije«.

Riječ je o kratkom, nepretencioznom i čitkom tekstu u kome Anđelković preuzima Roszakovo razlikovanje nove ljevice i kontrakture (sklonost kontrakture »okultnom, magijskom i egzotičnom ritualu«) i ističe vezu između kontrakture i istočnih religija, vezu koja se ogledala u velikoj popularnosti Zena i najrazličitijih prosvjetitelja s Istoka.

Pričajući priču u kojoj su se našli Tarot, Kabala, Ji Džing, LSD, vještice i Buda, autor teksta uspijeva pokazati da kontrakultura nije zbrka u kojoj se našla priglupa i pokvarena kapitalistička omladina, već pokušaj da se prevladaju granice građanske svijesti, a time i svijeta koji, bez obzira na njegove domete, treba uzvati i istraživati.

Đerd G. Markuš u članku »Ideologija omladinskih podkultura« analizira utjecaj zapadne nove ljevice i kontrakture na dio omladine intelektualaca

u Mađarskoj. Taj utjecaj Markuš dijeli po intenzitetu na nekoliko valova. Prvi val, na prelasku šezdesetih u sedamdesete godine, zadržao se unutar uskoga intelektualnog kruga (tzv. Lukácsseva škola), a nakon drugog i trećeg vala, koji nailaze sredinom i krajem sedamdesetih godina, veći dio mađarske omladine prihvaća jednu razblaženu varijantu »bit i rok kontrakulture«. Autor razlikuje tri tipa omladinskih podkultura koje nose kontrakturne sadržaje. To su »glasne« podkulture kojima pripadaju posjetioci pop koncerata, te »Galeri« i »Csövesek« (urbane, ponekad devijantne grupe); »tihu« podkulture koje čine »manjinske grupe intelektualne omladine«, a bave se »transcendentnim i religijskim vrijednostima«; i treći tip podkultura odlikuje pacifizam obojen nacionalističkim vrijednosnim orijentacijama.

Određujući mađarsku varijantu kontrakture kao izraz društvenih proturječja, Markuš se zalaže za korigiranje slike socijalizma koja takva proturječja stvara.

»Slika masovne kulture u listu *Student*, naslov je rada Branimira Stojkovića u kome autor predstavlja rezultate analize sadržaja *Studenta*. Analizirani su brojevi lista izašli 1983. godine. Stojković čitaoca potanko upozna s rezultatima istraživanja (prilazi i četiri tabele) da bi zaključio kako redakcija *Studenta* »reproducira model građanske kulture, čak i kada mu se kritički protivstavlja«.

Bojan Jovanović u tekstu »Antropološki pristup istraživanju podkulture« pokušava podkulturu misliti pomoću pojmovna divlje misli i arhajskog uma, jer drži da istražujući suvremene pojave otkrivamo »prahistorijske pećine u nama« koje je teško osvijetliti neantropološki pristupajući problemu. Naše podkulture Jovanović razlikuje od kontrakture, upozoravajući da »novokomponovane narodne kulture« kao produžetak tradicijskog idioma, mogu omogućiti prodor prevladane slike svijeta.

Rad koji po svom sadržaju potpuno odgovara zamisli zbornika, tj. bavi se određivanjem jugoslavenskih podkultura, jest »Pokušaj definisanja dominantnih i podkulturnih modela kulturnog života u Jugoslaviji«. Riječ je o pokušaju Milene Dragičević-Šešić da u kulturne pretince razvrsta veći dio jugoslavenskog stanovništva. Autorica Jugoslavene pogodne dobi razvrstava u pet osnovnih modela: dva dominantna, alternativni, tradicionalni i marginalni model. Svaki model sačinjen je od nekoliko podkultura (ukupno petnaest). Tako su, primjerice, seljaci u tradicionalnom, umjetnici u alternativnom, a narkomani u marginalnome kulturnom modelu. Poteškoću takvom nastojanju stvara mogućnost da netko istovremeno bude seljak, narkoman i umjetnik, a da ga ni jedna od osobina presudno ne određuje.

Zbornik *Podkulture I* nudi čitaocu 136 strana teksta i nekoliko fotografija. Znažno veći prostor posvećen je engleskim i američkim podkulturama (96 strana), što je, iako na prvi pogled proturiječi zamisli zbornika, potpuno razumljivo, jer govoriti o jugoslavenskim omladinskim podkulturama, a ne poznavati njihove uzore, naprosto je nemoguće. Sastavljaču se ne može predbaciti zbog pretjerivanja u predstavljanju stranih podkultura ili kvalitete odabranih tekstova, ali mu se donekle može prigovoriti zapostavljanje suvremenih podkultura. Podatak da se riječ punk u cijelome zborniku pojavljuje samo tri puta (dva puta u tekstu i jednom na fotografiji) te da je nama najbliža godina spominjana u radovima Breika, Anđelkovića, Klarka i ostalih 1978, bio bi sam po sebi prigovor da nije riječ o prvom broju *Podkultura*. Ovako ostaju nedoumica i nada da će zbornik koji je zakašnio 15 godina uspjeti popuniti dio praznina nastalih u vremenu njegovog zakašnjenja i omogućiti čitaocima da se upoznaju sa suvremenim podkulturama, kako svjetskim tako i jugoslavenskim.

Zoran Kurelić

21-11

Članak: ...

21-10

Članak: ...

21-09

Članak: ...

Obavijest

U prošlom broju **Političke misli** previdom je izostala naznaka o prevodiocu **Rasprave** što je objavljena na str. 98–103. **Raspravu** o predavanju prof. J. Habermasa na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 15. listopada 1985. preveo je s njemačkog jezika, prema magnetofonskom zapisu razgovora, **Tomislav Martinović**. Ispričavamo se prevodiocu i čitateljima.

21-12

Grdešić, I. – Jantol, T. – Kasapović, M. – Perko-Šeparović, I. – Šiber, I. – Tomac, Z., **DELEGATSKI SISTEM 1974-1984**, Format 17 x 24, uvez broširano. Godina izdanja 1986, str. 324, art. br. 135-2571

Delegatski sistem u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja (razvoj, teorijski i normativni model i pravci daljnjeg razvoja) – Društveno-ekonomske pretpostavke funkcioniranja delegatskog sistema – Metodološki pristupi istraživanju delegatskog sistema – Izbori u delegatskom sistemu – Udruženi rad i delegatski sistem – Sadržaj rada i procesi odlučivanja u općinskim skupštinama – Organiziranost i efikasnost delegatskog sistema u samoupravnim interesnim zajednicama – Delegatski sistem u mjesnoj zajednici (normativni model, problemi ostvarivanja i prijedlozi promjena) – Savez komunista u političkom sistemu – Delegatski sistem – dostignuća i otvoreni problemi – Bibliografija radova objavljenih u okviru projekta «Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema»

d 2.500

21-11

Grupa autora, **PRAKSA I POLITIKA**, Format 12,5 x 21, uvez broširano. Godina izdanja 1983, str. 244, art. br. 810-2104

Pažanin, Ante, Hegelova praktična filozofija i suvremeni svijet – Siep, Ludwig, Što znači: «Prevladavanje moralnosti u običajnosti» u Hegelovoj filozofiji prava? – Pejović, Danilo, Poseban i opći interes u Hegelovu pojmu države – Fulda, Hans-Friedrich, Razvoj pojma u Hegelovoj filozofiji prava – Peperzak, Adrian, Prilog Hegelovoj etici – analiza i interpretacija osnovnih crta filozofije prava – Despot, Branko, Sloboda kao ideja (anamneza Hegela) – Gretić, Goran, Filozofija apsolutnog i ideja filozofije prava – Rodin, Davor, Zašto govor Hegelove filozofije prava nije uputstvo za djelovanje – Basta, Danilo, Kako je politika postala tehnika, Usputne beleške o Makijavelijevom vladaru – Kale, Eduard, Politika i čudoređe – na primjeru Šang Janda i N. Machiavellija – Mirić, Jovan, Politika – instrument ili prostor zajedničkog opstanka – Barbarić, Damir, Npomena uz pojam «praxis» u Aristotela – Posavec, Zvonko, Bit tehnike i mogućnost obrata (interpretacija Heideggerovog spisa obrata)

d 900

21-10

Aristotel, **NIKOMAHOVA ETIKA**, Format 12,5 x 21, uvez broširano. Godina izdanja 1982, str. 272, art. br. 810-2112

Aristotelova praktična filozofija i etika – Predmet i metoda – Etika i politika – Etika i sloboda – Nikomahova etika – Pogovor prevoditelja – Kazalo imena – Grčko-latinsko-hrvatski rječnik temeljnih pojmova ili nazivaka

d 1.200

21-09

Grupa autora, **BITAK I POVIJESNOST**. Format 12,5 x 21, uvez broširano. Godina izdanja 1982, str. 172, art. br. 810-2015

Posavec, Zvonko, Povijest kao lutnja – Pejović, Danilo, Granice pojma rada – Despot, Branko, Povijesno porijeklo razlikovanja teorije, prakse i proizvodnje – Pažanin, Ante, Povijest svijeta života i praktična filozofija – Rodin, Davor, Mišljenje, govor, stvar, povijest – Urbančić, Ivan, Kraj naroda kao predznak zbijanja nove epohe – Hribar, Tine, Kraj metafizike i povijest – Brujić, Branka, «Prebolijevanje» metafizike i povijesno mišljenje – Gretić, Goran, Filozofija apsolutnog i povijesnost – Barbarić, Damir, Mišljenje i ono jednostavno – Hribar, Spomenka, Povijest i zavičaj – Uršić, Mirko, Apokalipsa subjekta

d 600